

Ankara Üniversitesi

DİL VE TARİH COĞRAFYA

Fakültesi Dergisi

Cilt XXIII-Sayı: 3-4

Temmuz - Aralık 1965

RUS HÂKİMİYETİ ALTINDA İDİL-URAL ÜLKESİ

(Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt ili)
(XIX. yüzyıla kadar)*

Prof. Dr. Akdes Nimet KURAT

Rus idare sisteminin kuruluşu

Çar İvan IV. Kazan şehrini zaptettikten sonra, Hanlık sahasında Rus idare sisteminin esaslarını tesbit üzere Kazan'da 15 gün kadar kalmıştı. Rusların eline ilk defa yabancı ve üstelik Müslüman bir devlet geçmiş bulunuyordu. En başta gelen mesele, şüphesiz, zaptedilen Hanlık ülkesinin Ruslar elinde tutulabilmesiydi; dolayısıyla buna göre lâzım gelen tedbirler alınacaktı. Bunun için: Kazan şehrinin kuvvetli bir "Rus kalesi" haline getirilmesi icabedecekti; Kazan şehrinin zaptıyla bütün Hanlık sahası Rusların eline geçmiş olmakla beraber, bilhassa Kama nehrinin güney kısmına Rus idaresinin yayılması şüpheli idi. Rus idaresini kurabilmek için yer yer "müstahkem noktalar" (kaleler) kurulması şarttı. Kazan Hanlığını bir "Rus yurduna" çevirmek için mümkün mertebe kısa bir zamanda buraya Rus ahalisi yerleştirmek ve bilhassa Kazan ilinin ekonomik faaliyetini Rusların eline vermek gerekecekti. Hanlık devrinin belli başlı temellerini yıkmak en başta gelen meselelerden biri olarak telâkki edilmişti; bu cümleden olmak üzere yerlilerin üst tabakasını, asil zümreyi ve ruhanî sınıfı imha etmek, Müslümanlığı ezmek, Kazan Türklerini ve diğer kavimleri Ortodoksluğa çevirmek suretiyle Ruslar'a, Moskova hükümetine destek olacak bir zümre

* D. T. C. F. Dergisi'nin XII. Cilt, 3-4 sayı, S. 227-247'de çıkan *Kazan Hanlığı* adlı yazının devamı.

meydana getirmek icabedecekti; bunun için de Kazan'da bir "Piskoposluk" tesis edilecek ve Ortodoks kilisesine geniş imtiyazlar ve selâhiyetler sağlanacaktı.

Çar İvan IV. Kazan'dan hareketinden önce "Hanlığın" idaresi başına "umûmî vali" karşılığı olan bir "voyevoda,, ve muavinini tayin etti; bunlara kalem işlerinde kullanılmak üzere "kâtipler" (diyaklar) verildi ve bu suretle Kazan şehrinde bir idare organı kuruldu. "Voyevoda" (veya "namestnik"-naib)lığa en asil ailelerden biri olan Knez (Prens) Aleksandır Borisoviç Gorbatıy - Şuyskiy, ve yardımcısı olarak da Knez Valisiy Serebryanıy tayin edildiler. "Voyevoda" çok geniş selâhiyetli askerî ve mülkî idare âmiri sıfatıyla Kazan ülkesinin hakikî "Çarı" gibiydi. Kazan'da bırakılan 1500 "boyar oğulları", 3000 "strelets" (tüfekli asker, bir nevi Rus "yeniçerileri") ve bir miktar "kazak" (alelade asker) Kazan şehrinin ilk garnizonunu teşkil etmişti; tabii bu kadar az bir kuvvetle bütün ülkede Rus idaresinin tesisi imkânsızdı. Zaten az sonra baş gösteren ayaklanmalar Kazan'da çok miktarda asker bulundurulması gerektiğini açıkça göstermiş oldu.

"Voyevoda"lar ve muavinleri kısa bir müddet için (iki yıl) tayin edildiklerinden, bu müddet zarfında servet toplamak maksadiyle yerli ahali üzerine türlü baskılar yapmak ve gayri meşru "vergiler" yüklemekten asla çekinmediler. Bu bakımdan Kazan ili birçok Rus asilleri için tam bir "han-ı yağma" oldu.

Kazan Hanlığında esas Rus idaresini kuran, ikinci "voyevoda" Knez Petr İvanoviç Şuyskiy olmuştur. Onun zamanında Kazan "Kremi" (iç kale) inin inşası tamamlandı ve surların binasına başlandı. Kazan'da Ortodoks Piskoposluğunun tesisi yine onun zamanında, 1555'te olmuştur. Yerli ahalden "yasak" (vergi) toplanması ve türlü mükellefiyetlerin konması yine bu "voyevoda" ya aittir; yine bir Türk kavmi olan Çuvaşlar'ı tam bir inkıyad altında bulundurmak maksadiyle Çeboksarı şehri-kalesi de yine onun tarafından bitirildi (1555)-

Kazan şehrinde Hanlık devrini andıracak hiç bir bina bıkakılmadı; camiler, saraylar, medrese ve hamamlar hepsi de yıkıldı. Galiba, "Süyümbike-minaresi" veya "Han mescidi" diye bilinen kule, düşman gözetme kulesi olması hasebiyle bırakılmış, ve bu kule etrafında ilk kale-"Kremi" inşa edilmiştir. Bu kale sahasında voyevoda, muavini, diyaklar (kâtipler), asker başbuğları ve ruhanîlerin oturmaları için 150 kadar bina yapıldı; ayrıca büyük bir kilise de inşa edildi. Kazan'daki "Blagoveşçeniye" katedrali ile Kazan zaptının hatırası olmak üzere Moskova'daki Kremlde inşa edilen "Vasiliy Blajenny" katedrali - Çar İvan IV.'ün "Kazan Hanlığını" alışının en mühim yadigârıdır. Ayrıca, Kazan alınırken ölen Rus askerlerinin hatırasını anmak için Kazan kalesi surları dibinde, eski "Yılan tavı" (Yılan dağı) tepesinde aynı adı taşıyan manastır y n n n d a , bir âbide inşa edildi; bu suretle kısa bir zaman içinde Kazan şehri, kiliseleri, kuleleri, manastır ve Rus yapısı binalarıyla tam bir Rus şehri haline getirildi.

Kazan şehrinde, ülkenin eski sahipleri olan Kazan Türkleri'ne yaşamak değil, şehire girmek bile yasak edilmişti. Mamafih bir müddet sonra, Kaban gölünün batısında ayrı bir "Tatar mahallesi" (bistes) tesis edildi; burada ancak 150 hane inşasına müsaade edilmişti.

"Kazan Hanlığı" (Kazanskoye Tsarstvo) sahasını idare etmek üzere Moskova'da "Prikaz Kazanskago Dvortsa" adıyla ayrı bir "Nezaret" (Prikaz) tesis edildi. Kazan ilinden başka, Başkurtlar sahası, Astarhan Hanlığı ve Sibir'in idaresi buna bağlandı. 1637 de ayrı bir "Sibir Prikaz"ı ihdas edilince, Kazan'ın idaresinde Orta İdil, Başkurt ili ve Aşağı İdil sahası bırakıldı. Bu durum Petro I. zamanına kadar devam ettirildi. 1708 de Rusya "guberniya"lara (vilâyetler) bölündüğü zaman, bütün Orta İdil boyu, Aşağı İdil sahası ve Terek nehrine kadar olan geniş bir saha "Kazan guberniyası" oldu; bunun üzerine, o yıla kadar Rus resmî yazışmasında devam ettirilen "Kazan Devleti" tabiri de ortadan kalktı. Başkurt ülkesi ise, merkezi, 1586 da kurulan Ufa şehri olmak üzere, "Ufa guberniyası"na girdi, ve idarî bakımdan Kazan'dan ayrıldı. Sonraları, Katarina II. zamanında yapılan yeni idarî taksim münasebetiyle "Kazan guberniyası" çok küçüldü, sadece Kama nehri mansabında birkaç yüz kilometrelik bir sahaya münhasır kaldı.

1557 de Kama nehri üzerinde Layış kalesi inşa edilerek, Kama'nın cunbundan gelmesi muhtemel Nogay akınlarına karşı tedbir alındı. 1558 de de, İdil'in sağ tarafında, eski Bulgar şehri hizasında Tetiş kalesi yapıldı; bununla "Dağlık saha" Rus kontrolü altına alındı. Bu suretle Kazan şehrinin zabtından 5 - 6 yıl sonra Kazan ilinin merkezinde üç Rus şehri ve birkaç müstahkem nokta yapılmak suretiyle, Moskova Rus idaresine istinat noktaları meydana getirilmiş oldu. Bu yerler yapılırken, aynı zamanda buralara Rus askerleri ve aileleri de nakledilmek suretiyle ülkenin "Ruslaştırılması"na girişilmiş oluyordu. 1555 te Kazan Piskoposluğunun başına Guriy adlı müteasıp bir rahibin tayiniyle, Kazan ilindeki Türkleri "hristiyanlaştırmak" hareketine başlanılmış oldu.

Kazan Türklerinden "Rus dostu" geçinen birçok mirza ve beylerin Kazan ilinden sürülerek İç Rusya'daki vilâyetlerde gönderilmeleri yine Kazan'ın sukutundan az sonra olmuş, ve bu gibilerin çiftliklerine Rus asillerinin yerleştirilmesine girişilmişti. Bu suretle Kazan'ın zaptından beş on yıl geçmeden eski Hanlık ülkesinde hem Rus idaresi kurulmuş, hem de yüzlerce Rus asilleri, Rus askerleri, papasları ve tüccarlarıyla san'at erbabı yerleştirilmişti. Rus idaresi kurulurken, yerli ahalinin durumunu, vergi ve mükellefiyetlerini de tanzim etmek gibi çok mühim bir mesele de mevcuttu; zira, türlü kavimlerden teşekkül eden ve sayıları mühim bir yekûn tutan bu yerlileri imha etmek şöyle dursun, bunlardan Rus hazinesi, Rus voyevodaları ve Rus kilisesi için türlü menfaatler sağlanması düşünülmekte idi.

Kazan ilinin Ruslar tarafından sömürge haline getirilmesi

Kazan'ın sukutundan bir kaç gün sonra Çar İvan IV. etraftaki Çirmiş, Çuvaş ve Ar zümrelerine adamlar göndererek, onları Moskova'nın hâkimiyetini tanımağa davet etti. Çar, Kazan'ın alınması üzerine artık "sulh ve sükûnun iade edilmiş olduğunu" bildiriyor, ve yerli ahalinin "Kazan Hanlarına ödeye geldikleri "yasak" (vergi)nin bundan böyle Moskova hükümetine ödenmesi gerektiğini" ilân ediyordu. Çar, bunlardan başka "geçmişteki bütün kötülüklerin (yani bu kavimlerin Ruslara karşı yaptıkları mücadelelerin) unutulduğunu ve her kesin affedildiğini" de bildirmişti. Ar ve Çirmişleri, Moskova tabiiyeti altına almak için hain Kamay mirzanın gönderilmiş olması ayrıca dikkat çekmektedir. Nitekim her iki zümrenin bu mirzanın telkinleri ile Çar'a sadakat yemini getirdikleri bildiriliyor.

Kazan Hanlığı'nın münbit toprakları Moskova Rusları için bilhassa cazipti; zaten seferin açılmasında en mühim âmillerden birinin de Orta İdil boyundaki verimli araziye zaptetmek ve buraya Rus halkı yerleştirmek teşkil etmemiş mi idi? Nitekim Hanlığın sükûtunu müteakip, Moskova hükümetince derhal Kazan Türkleri, Ar, Çirmiş, Çuvaş ve Mordva'lara ait toprakları şu veya bu bahane ile, ve ekseriya hiç bir bahane olmaksızın, gasbedilmeğe başlandı.

Yerlilerin toprağı müsadere edilirken şu prensip tatbik edilecekti: 1) Eski Hanlara, Han aile efradına ait arazi Çar'ın mülkü sayılacaktı; 2) Ruslar'a karşı mücadeleye katılan veya Rus düşmanlığıyla tanınan beyler, mirzalar, tarhanların toprakları, veya harp esnasında yerlerini yurtlarını bırakıp gidenlerin çiftlikleri, mal ve mülkleri, Rus hazinesine verilecek, ve bu gibi topraklar Ruslara dağıtılacaktı; 3) Emniyeti sağlamak maksadiyle Kazan şehrinin çevresinde 30 - 40 klm. sahada hiç bir Türk (Müslüman) köyü bırakılmayacak, bura ahali tardedilecekti; bu tarzda boş kalan araziye Rus göçmenleri yerleştirileceklerdi. Nakledilen bu plân, Çar İvan IV. in müşavirlerinden papas İvan Peresvetov tarafından tanzim edilmiş ve hemen tatbikatına geçilmiştir.

1563,1565, 1567 yıllarında, yani Kazan'ın zabtından 11 - 15 yıl sonra tanzim edilen "Tahrir Defter"lerinde Kazan ilinde Ruslar tarafından icra edilen arazi gasb hareketinin temposu tesbit edilmiştir. Çar'ın tasarrufuna geçen çok geniş arazi, mer'a ve ormanlardan başka Rus beyleri ve ruhanelerine dağıtılan arazi 1,5 milyon "desyatına" (1 "desyatına" -yarım hektar) olup, Hanlık sahasındaki ziraata elverişli yerlerin 1 /3 ini teşkil etmekte idi. Bu miktarın 1567 den sonra daha da arttığı muhakkaktır. O sıralarda Kazan çevresindeki büyük çiftlikler-malikânelerden 700 adedi Ruslara aitti; Kazan ilinde kalan büyük çiftliklerden ancak 200 ü Türkler'e (Müslümanlara) aitti. İşin en feci tarafı Hanlık sahasındaki en münbit arazi,

bilhassa nehir boylarındaki meralar, Kazan Türklerinden alınmış, Ruslar'a verilmişti. Rus hükümetince tatbik edilen bu arazi siyaseti, tam manasiyle bir "yağma ve gasb" nizamı idi. Zaten Moskova müstevlilerinden başka türlü bir hareket beklenemezdi.

Kazan iline İç Rusya'dan Rus askeri ve sivil ahali nakledilirken, aynı zamanda Kazan Başpiskoposu Guriy'ye, rahibler, papaslar ve kiliseye bağlı köylüleri yerleştirmek üzere birçok arazi verildiği gibi, Piskoposun faydalanması için İdil ve Kama nehirlerinde balık avlamak imtiyazı da bırakılmıştı. Piskopos bu geniş gelirden, güya yerliler arasında hıristiyanlığı yaymak için faydalanacaktı. Rus kolonizasyon siyasetinin neticesi olarak Kazan çevresi kısa bir zamanda "Ruslaştırıldığı" gibi, Aşıt, Kama, Meşe nehirleri boyu ve bilhassa İdil'in sağ, yani "Dağlık" tarafından Müslüman halkı doğu istikametinde göçe başladı; bunlardan bir kısmı Vyatka (Nukrat) nehri boyuna, bir kısmı Kama'nın güneyinden, Şuşma, Zey, Ik nehirleri boyunca yerleştiler; bir kısmı da 1557 de Rus hâkimiyetini tanıyan Başkurtlar arasına gittiler. Bu suretle yerli Türk (Tatar) halkının öz yurtlarını bırakıp, diğer illere göç etme hareketi (diaspora) başlanmış oldu.

"Yasak" (vergi) ler, mükellefiyetler ve yeni sosyal durum

Kazan'ın zaptından sonra Kazan ili ahalisine "eski Hanlar devrindeki vergi (yasak) usulünün tatbik edileceği" ilân edilmişti. Buna göre Hanlık devrinde yerli ahalden ne alınmış ise, Rus hükümetinin de aynı esaslara bağlı kalması gerekiyordu. Kazan Hanlığı devrinde "yasak" olarak her zümrenin meşguliyet ve istihsal nev'ine göre vergi alınmakta idi. Buna göre ziraatle meşgul olan Türk halkından daha ziyade toprak mahsulleri ve davardan ve bir de av yapanlardan kıymetli kürkler, muayyen nisbette "yasak" istenecekti. Daha ziyade avcılıkla ve arıcılıkla işgal eden Çirmiş ve Ar'lardan kıymetli hayvanların derilerinden başka, bilhassa balmumu ve bal istenecekti; Çuvaş ve Mordvalar'dan aynı şekilde "yasak" alınacaktı.

Kıymetli hayvanların kürkü Rus hazinesi için bilhassa önemi olan bir metadı; İdil-Ural sahasında, bilhassa Kama nehrinin şimal kısmındaki ormanlarda çok miktarda kara (blue) tilki, kakım (as), sincap, zerdeva (martes), samur gibi hayvanlar avlandığı gibi nehirlerde de kunduz üretilirdi. Bu hayvanların kürkleri Moskova hükümetince yabancı memleketlerle münasebetlerde hediye veya "rüşvet" olarak verildiğinden, veya yabancı memleketler saraylarına (o meyanda Türk Sultanlarına da) satıldığından, büyük gelir temin eden meta mahiyetinde idi. Bundan ötürü Kazan Hanlığı ahalisinden mümkün mertebe çok nisbette alınmağa çalışılan bu nev'i "yasak"- bu ülkenin halkı üzerinde çok ağır bir yük teşkil etmekte idi. Zira Ruslar tarafından alınmağa başlanan "yasak", Hanlık devrindekine nisbette birkaç misli fazla idi.

"Yasak" ödeyen zümreye "yasaklı" denmiştir; bunlar haddi zatında serbest köylü olup, kendi mal- mülk, toprak ve davarlarına istedikleri gibi tasarruf ederlerdi. Bunların dışında, toprağa bağlı, yani çiftlik sahiplerinin hizmetlerini görmekle mükellef (serf durumunda) diğer bir zümre mevcuttu. Kazan Türkleri, Çirmiş ve Çuvaşlar ile Ar'lar arasında "yasaklılar" çoğunluk teşkil ediyorlardı; İç Rusya'dan nakledilen Rus köylüleri ise "krepostnoy" (serf) olup, asker ve memur zümresi ise "hizmet erbabı" (slujiliye) sınıfını teşkil etmekte idiler.

Kazan Hanlığı ülkesi Rusların eline düştükten sonra yerli Türk halkı ister istemez yeni şartlara uymak mecburiyetinde idi. Ruslar'ı ne kadar sevmeseler dahi, bütün bir halkın ayaklanarak, boş yere kendilerini imha ettirmelerine ihtimal verilemezdi. Bunun için Ruslar'la bir arada yaşamak zarureti mevcuttu ve her iki zümrenin de bir *modus vivendi* bulmaları gerekiyordu. Zaten her zaman ve her yerde müstevililerle iyi geçinmek ve bu sayede bazı menfaatler temin etmek isteyen zümre her millette bulunmuştur; bunun Kazan Türklerin'de de başka türlü olmasına imkân yoktu. Nitekim bu Türklerin bir kısmı, bilhassa yüksek tabakadan birçoğu, Kazan'ın sükutundan az sonra "rus hizmeti"ne girmeye başladılar; bu "hizmet" Rus ordusunda vazife almaktan ibaretti.

Yerli Türklerin daha Kazan'ın sükutundan önce Moskova knezleri hizmetine girdiklerini, ve Ruslar'la beraber birçok "Tatar birlikleri"nin (tabii süvarilerin) seferlere katıldıkları biliniyor. Kazan'ın sükutundan hemen sonra Ruslar'ın Livonya seferine 50 bin kadar "Tatar askeri" iştirak etmiştir. Bunlar "Kasım Tatarları" olmakla beraber, bir miktar Kazan Türkleri'nin de bulunması mümkündür. Nitekim az sonra Kazan ilindeki beyler, mirzalar, tarhanlar ve alelade "Kazak"ların Rus askerî hizmetine girdikleri biliniyor; bunlara "Hizmet ehli Tatarlar" (slujiliye Tatarı - Kazan Türkçesiyle: "Yumuşlu Tatarlar") denmişti. Bunlara hizmetlerinin derecesine göre Rus hazinesinden karşılık verilmekte idi: Beylere ve mirzalara "arpalık" (rusçası "kormleniye"-geçim) olarak çiftlikler ve serfler-köylüler verilmekte idi; fakat bunlar umumiyetle Kazan ilinde değil, İç Rusya'da, bilhassa Pskov vilâyetinde (yani Rusya'nın batı sınır bölgesinde) yerleştirilmişlerdi; ancak küçük bir kısmının Kazan ilinde kaldığı anlaşılıyor.

"Hizmet ehli Tatarlar" malikâneleri olması hasebiyle bunlar yerli Türk halkının varlıklı zümresini teşkil etmeye başladılar. Bu zümre arasından rusçayı iyi öğrenen, aynı zamanda Kazan Türkçesi ve hatta Farsça (ve kısmen Arapça) bilen kimseler de yetişmekte idi; bunlardan bazıları Rus hükümet dairelerinde "telmaç" (tercüman) olarak istihdam edilmekte idiler. Rus tesiri altında kalan ve birçoğu tamamıyla ruslaşan zümre işte bu "hizmetli" sınıftan çıkmıştır. Zaten Rus hükümeti bu zümreyi bir an evvel "ruslaştırmak" için gereken tedbirleri almayı ihmal etmemiştir.

Rus hükümetinin esas gayesi yerli ahaliden mümkün mertebe çok "yasak" toplamaktı; voyevodalar ve maiyetleri her türlü baskı yapmak suretiyle yerlileri daima bir korku içinde yaşatmakta idiler; yerli Türkler Çirmişler, Ar ve Çuvaşlar'a silâh taşımak katiyen yasaktı; zira bunların ayaklanmalarından korkuluyordu. Mutad "yasak"lardan başka voyevodalara, memurlara muhtelif vesilelerle hediyeler vermek mecburiyeti de vardı. Bundan başka bir takım mükellefiyetler, angaryalar da yüklenmişti; at araba istasyonları bulundurmak, hükümet memurlarını bir yerden başka yere taşımak, onları ağırlamak gibi mükellefiyetler en hafifi sayılırdı. Nogaylardan ve bilhassa XVII. y. yılda Kalmıklardan gelmesi muhtemel akınlara karşı yüzlerce kilometrelik "müdafaa hatları"nın inşası yerli ahali üzerine ağır bir yük, angarya, olarak yüklenmekte idi.

Bu kabilden olmak üzere 1652 lerde İdil nehrinin Simbir (bugünkü Ul'yanovsk) şehri karşısından başlayarak, Çirmişen, Şuşma ve Zey ırmaklarını aşarak İk nehri mansabına, Kama'ya uzanan "Kama arkası müdafaa hattı"nın inşası yıllarca sürmüş, ve her vakit 4000 Kazan Türkü, Çuvaş, Çirmiş ve Mordva mecburî olarak çalıştırılmışlardı. Bu türlü "zorla" çalıştırma usulü Rusya'da daha sonraları da tatbik edilmiştir.

Çar Petro I., 30 Ocak 1718 tarihinde çıkardığı bir fermanla, Kazan'da bir "Tersane" ve "Amirallik" yapılmasını emir ve bununla ilgili mükellefiyetler ve mecburiyetler tayin etmişti. Kazan çevresinde gemi inşaatında kullanılacak kerestenin, büyük meşe ormanlarından tedariki mümkün olduğundan, Kazan bu iş için seçilmişti. Bundan başka kereste hazırlanmasında angarya kabilinden istihdam edilecek "hizmetli Tatar" tayfası mevcuttu; amelenin bir kısmı da Çirmiş, Ar ve Çuvaşlardan alınacaktı. "Vazifeli Tatarlar"ın sayısı bu muazzam işi ifaya yetişmediğinden, çok miktarda "yasaklı" yerli Türk "Amirallik" emrine konacaktı. Bu hizmete 15 - 60 yaş arasında, 56 bin kişinin kaydı yapıldı. Bunlar ormanlarda kalın meşe ağaçlarını kesecekler, kereste hazırlıyacaktılar ve bunları Kazan'daki "Tersane"ye, hattâ Petersburg'a nakledeceklerdi.

Almancadan bozularak "Laşman" adı verilen bu orman ameleliği hizmeti yerli Türk halkı üzerine yüz yıldan fazla çok ağır bir yük olarak devam ettirilmiştir. Aynı zamanda yerli Türklerin bir nevi yüksek tabakası ve müreffeh sınıfını teşkil eden "hizmet ehli" (yumuşlu) bu münasebetle ekonomik bakımdan imha edilmiş ve hemen hemen tasfiyeye uğramıştır. "Laşman"ların sayısının XVIII. yüzyıl sonlarında 100 bini bulduğu göz önüne getirilirse- bu "zorla çalıştırma"nın derecesi kolayca tasavvur edilebilir. 1722 de, yani Kazan'da "Amirallik" tesisinden dört yıl sonra, 342 muhtelif büyüklükte gemi inşa edildiğine göre, faaliyet temposu hakkında da bir fikir edinmek mümkündür. Bu angarya, 1826 yılına yani "Amiralliğin" Astarhan'a nakline kadar devam ettirilmiştir.

Deli Petro zamanında "Laşmanlık" hizmetine celbedilen Kazan Türkleri mutad vergiden, yani "yasak" ödemekten muaf tutulmuşlardı; halbuki

Petro I. dan sonra bunlar hem "yasak" ödemeğe hem de her türlü hükümet angaryalarını yapmağa mecbur tutuldular. Bu zümre, durumlarını hafifletmek maksadiyle bir kaç defa "Senato" (Yüksek Kurul) ya müracaat ettiyse de, bundan bir netice çıkmadı. Kazan Türkleri'nin bu ağır halleri bütün XVIII. yüzyıl boyunca devam etmiş, XIX. yüzyılda da bu angarya tatbik edilmiş ve ancak "Amiralliğ"ın Astarhan'a nakli ile son bulmuştur.

"Tatar askerleri" daha Kazan'ın sukutundan evvel Moskova hizmetinde bulunmuşlardı. Hanlığın sukutundan sonra Rus ordusuna giren "hizmet ehli Tatarlar" dan yukarda bahsedilmişti. Bunların sayısı fazla değildi; bir kaç bini aşmamış olmalıdır. Bu "Tatar kuvvetleri"nden bilhassa atlı asker olarak istifade edilmekte idi. Bazen Kırım, bazen Nogay ve bilhassa XVII. y. yılda Kalmıklara karşı "Tatar süvarileri"nden faydalanıldığı biliniyor; tabî bunların başında daima Rus kumandanları bulunurdu. Leh-lilere karşı yapılan seferlere de "Tatar askerleri"nin katıldığı biliniyor. Esas halk kitlesi, yani yerli Türk köy ahalisinin bu gibi "askerlik" hizmetiyle ilgisi yoktu ve dolayısıyla "muharip sıfatını" tamamiyle kaybetmiş gibiydi.

Deli Petro'nun 1704 te Ruslardan "kur'a neferi" celbetmeğe başlamasından hayli sonra, bu usul yerli Türklere de tatbik edildi. 1722 de çıkarılan bir fermanla "Tatar çocukları"ndan 10-12 yaşında olanları "orduya" zabitlerin hizmetlerini görmek üzere sevkedileceklerdi. Sonraları bu usul kaldırılmış ve Ruslar'a tatbik edilen "kur'a nefer"leri alınmağa başlanmıştır. O sıralarda askerlik hizmetinin çok uzun sürmesi ve Petro zamanındaki harplerde birçok askerin ölmesi yüzünden, askere alınan yerli Türklere pek azı geri vatanlarına dönebilmişlerdir.

"Tatar mirzaları"ndan bazılarının Rus ordusunda yüksek rütbelere elde ettikleri biliniyor. Bunlardan biri de, XVIII. y. yıl ortalarında "General"lik rütbesini haiz Kutluğ Muhammed Mirza Tevkilev'dir (Rusça adıyla Aleksey İvanoviç); fakat bu kişi tam manasiyle bir "Rus uşağı" idi ve kendi dindaşlarını merhametsizce ezmiş ve Ruslar'ı Kazak-Kırgız ilini zapta teşvik etmiştir. "Tatar mirzaları"ndan daha küçük rütbede birçok zabit olduğu anlaşılıyor. Bu zümre, tabiatıyla, ruslaşmakta ve kendi millî varlıklarını unutarak, Ruslar'ın menfaatlerine hizmet etmekte idiler.

Alelaide halk nazarında "soldat"(asker)lığa gitmek (yani askerî hizmete gitmek) en ağır cezalardan biri gibi telâkki edilmekte idi. Köyden, ana ve babadan ayrılmaktan başka, islâm dini kaidelerine aykırı hallerle (namaz kılmamak, domuz eti yemek v. b.) karşılaşmak mecburiyetinden başka, bir daha geri dönmek ihtimali de çok kuvvetli idi. Bunun için yerli Türk - Müslüman ahali mümkün mertebe askerlikten kaçmakta ve "kur'a neferi" olarak köyün işe yaramaz kimseleri gönderilmeğe çalışılmakta idi. Rus ordusundaki hizmetten yerli Türk halkı için hiç bir fayda gelmeyeceği herkes tarafından idrak edilmiş" gibiydi. Fakat kanuni mec-

buriyet altında her yıl binlerce yerli Türk genci Rus ordusuna gitmekte, ve on binlercesi "Rusya uğruna", seferlerde, harplerde can vermek zorunda bırakılmakta idiler.

İdil boyu ve Başkurt ilinin Rusların eline geçişi

K a z a n ilinde Rus tahakkümünün yerleşmesi ve devam ettirilmesinde şu dört vak'anın mühim tesiri olmuştur: 1) Astarhan Hanlığının Ruslar tarafından zaptı, 2) Başkurtların Rus hâkimiyetini tanımaları 3) Nogay Ordası'nın dağılması ve 4) Sibir - Tura Hanlığı'nın Ruslar'ın eline geçmesi. 1557 ye kadar Astarhan Hanlığı ve Başkurt ili Ruslar'ın eline düşmüş ve az sonra da Nogay Ordası ikiye bölünmüş ve içten de parçalanarak zafa uğramıştı. Bunun neticesinde Orta İdil sahasında yaşayan eski Kazan Hanlığı ahalisinin kendilerine yardım edebilecek kavimdaşları (ve dindaşları) ile temasları kesilmiş ve bunlar tamamıyla Rus çemberi içine alınmış oldular. Bu durum tabiatıyla, Orta İdil sahasında Moskova - Rus hâkimiyetinin kuvvetlenmesi ve devam ettirilmesinde büyük bir âmil teşkil etmiştir.

Başkurtların Rus hâkimiyetine alınması ilk defa bir Türk kavminin "Kendi arzusu ile Moskova'ya tabi olması" bakımından ayrıca dikkat çekicidir. Şöyle ki, mücadelesiz Moskova'nın eline düşmüş olan Başkurtlar uzun bir zaman kendi hususiyetleri ve bazı imtiyazlarını muhafaza etmekle beraber, yine de Rus kolonizasyonundan kendilerini kurtarmağa muvaffak olamamışlar, ve XVII. yüzyılın başlarından itibaren sık sık ayaklanarak, Ruslar'a karşı mücadele etmişlerdir.

Başkurtların Türk menşeli oldukları muhakkaktır; mamafih bunlar, işgal ettikleri sahanın (Ural'ın güney kısımları ve batı Sibiry sahası) icabı olarak M. s. VIII - IX. yüzyıllarda geniş nisbette Fin-ugor (Vogul, Ostyak, Macarların cedleri) zümreleriyle karışmışlardır. Altın Ordu devrinde Başkurtlar arasında islâmiyet tamamıyla yayılmıştır. Türkistan'la kültür münasebetleri tesis edilmiş olmalıdır. XVI. yüzyılda Başkurtlar 42 uruğdan teşekkül ediyorlardı; bu uruğlar arasında Merkit, Katay, Kıpçak, Kanglı, Kırgız, Büler gibi eski Türk uruğlarının mevcudiyeti Başkurtların etnik teşekkülü hakkında bir fikir verebilir. Başkurtlar Kazan Hanlığı'nın sukutu sırasında tam bir göçebe hayatı sürmekte idiler; bunların hiç bir uruğu ötekine nisbetle daha fazla kuvvet sahibi olmadığı gibi, uruğ başbuğlarının her hangi bir "han sülâlesi"ne mensup olamamaları hasebiyle - bir Başkurt "devleti" kuramamışlardır. Altın Ordu'nun sukutundan sonra, Başkurtların batı uruğları (Ak İdil'in batısındaki zümreler) Kazan Hanlığı'na tabi olmuşlar; Batı Sibirya'dakiler Sibir - Tura Hanlarının güneydekiler de Nogay mirzalarının hâkimiyetini tanımışlardı.

Nogay Ordası ile Sibir - Tura (Şiban) hanları arasındaki rekabet, dolayısıyla, Başkurtlar arasında iç mücadeleye yol açmıştı. Kazan'ın düş-

mesinden sonra, Başkurt ili bu defa Moskova Rusyası'na komşu olmuştu; çok geçmeden burası Rus tehdidi ve Rus "sızması"na müsait bir zemin teşkil etmeğe başlamıştı.

Rus tehdidine maruz kalan Başkurtlardan "Ming" (bin) ve "Tabın" uruğlarından bir kısmı, Ak-Kelimbet ve Kara-Kelimbet mirzaların idaresinde Yayık nehri tarafına göç ettiler; fakat yerlerinde kalan uruğların beyleri ve mirzaları, bilhassa Gazanfer Bey adlı biri, Başkurtların Moskof Çarının tabiiyetine girmeleri gerektiği yolunda faaliyete geçtiler. Min uruğu namına Başkurt elçi heyetlerinin 1553 ten itibaren Moskova'ya giderek Ruslar'la müzakereye giriştikleri biliniyor. 1556 yılı sonu ve 1557 yılı başında birçok Başkurt uruğu adına Moskova'ya elçiler gelerek Çar İvan IV. a tabî olmak istediklerini bildirmişlerdi; tabîî bu tabiiyet bazı şartlara bağlıydı ve bilhassa Başkurtların ellerindeki araziye ve sosyal bünyelerine dokunulmıyacak ve Başkurtlardan çok az nisbette "yasak" (vergi) alınacaktı. Moskova hükümeti bu şartları kabullenmiş görünmüş ve bu suretle 1557 de Başkurt uruğlarının mühim bir kısmı "kendi arzuları" ile Rusya sınırları içine alınmış oldu.

Kazan'ın sukutundan beş yıl geçmeden Başkurt ilinin Moskova'ya bağlanması ile, Ruslar'a doğu istikametinde, Sibir-Tura Hanlığı sahasında yayılma imkânı açılmış oldu. Nitekim 30 yıl geçmeden burası da Ruslar'ın eline girmiş olacaktır. Başkurtların ancak bir kısmının başındaki beyler ve mirzalar Ruslar'ı davet etmişlerdi; halbuki bazı uruğlar Moskova hâkimiyetini tanımak istemediler. Fakat bunların Rus ilerleyişine karşı duracak kuvvetleri olmadığından Nogaylarla birlikte İdil nehrini geçip Kuban boyuna göç ettiler, bunlar "İşte" (Ostyak'la ilgili) adıyla tanınmışlardır. Başkurtların bu zümresi az sonra Nogaylar arasında eriyip gitmiştir.

Kazan Hanlığı devrinde Kazan'la sıkı münasebeti olan Nogay Ordası'nda çıkan iç mücadele (Yusuf mirza ile kardeşi İsmail mirzaların mücadeleleri) neticesinde Nogay Ordası'nın kuvvetten düşmesi, az sonra da İdil'in mansabındaki Astarhan Hanlığı'nın önce Rus himayesi, sonra Rus hâkimiyeti altına düşmesi gibi, Orta İdil ahali üzerinde büyük tepkiler yapan mühim vak'alar cereyan etti. (Mangıt) - Nogay Ordası'nın başında duran Yusuf mirza'nın Kazan ile müttefik olduğunu ve Ruslar'a karşı mücadelede yardımda bulunduğunu görmüştük. Kazan'ın meşhur "milliyetçi" kraliçesi Süyümbike işte bu Yusuf mirza'nın kızı idi. Bu defa Yusuf mirza ile kardeşi İsmail mirza arasındaki mücadele Nogay uruğları arasında müthiş bir iç harbe sebebiyet verdi. İsmail mirza sırf şahsî menfaati icabı Moskova ile yakın münasebete girişti; tabiatıyla Moskova hükümeti bu iç mücadeleyi kışkırttı ve İsmail mirzayı destekledi.

İsmail mirza Ruslar'dan temin ettiği menfaatlerin karşılığı olarak, Moskova hükümetini Astarhan'ı zapta veya hiç olmazsa Astrahan'a, Ruslar'a tabi olacak bir Han'ın nasbına teşvik etti; Astarhan'da hüküm süren Yam-

gurcu (Yağmurcu)'nun rakibi olan Derviş Ali, İsmail mirza tarafından öne sürüldü. Nitekim 1554 te Rus kuvvetleri âni olarak Astarhan'a geliverince, Yamgurcu han güç hal Azak kalesine, Osmanlılar'ın himayesine iltica etti. Derviş Ali, Rus himayesinde bulunmak şartıyla Astarhan'a han oldu.

Nogay ilindeki iç mücadele bütün şiddetiyle devam etmekte idi. 1555 yılında İsmail mirza biraderi Yusuf mirzayı ve Rus düşmanı diğer mirzaları öldürünce, Nogay Ordası İsmail mirzanın hâkimiyetini tanımış, ve dolayısıyla Ruslar'la barışmış oldu. Bu suretle Aşağı İdil sahasında Rus nüfuzu yerleşmiş gibiydi.

Mamafih çok geçmeden Astarhan'da Ruslar'a karşı hareket belirdi; çünkü Rus baskısına tahammülü kalmayan Derviş Ali han Kırım hanından ve bazı Nogay mirzalarından Ruslar'a karşı yardım alacağını umarak isyan bayrağını kaldırdı. Fakat istenilen yardım gelmedi ve Derviş Ali han, İdil boyunca sevkedilen Rus kuvvetlerine karşı koyamadı, 1557 de Astrahan'ı bırakıp, kendisinden evvelki Yamgurcu han gibi, Azak kalesine ilticaya mecbur kaldı. Bu defa Astarhan tamamiyle Moskova'nın eline geçti ve İdil boyundaki son Türk-Tatar Hanlığı da sona ermiş oldu. Astarhan'ın Ruslar'ın eline geçmesiyle bin yıldan fazla bir Türk nehri olan "İdil" suyu - menbaidan mansabına kadar bir "Rus nehri" haline geldi, ve "İdil" adı yerine "Volga" adı kaim oldu. İsmail mirzanın Nogay Ordası'nı parçalaması, Moskova'ya yardım etmesi sayesinde Aşağı İdil boyunun Ruslar'ın eline geçmesi neticesinde Kazan ili, Türk - İslâm dünyasından büsbütün tecrid edilmiş, tek başına bırakılmış oldu.

İdil boyunun Rusların eline düşmesinin Türk - İslâm Devletlerindeki tepkileri

Kazan Hanlığı'nın Moskova Çarı tarafından zaptının o devirdeki Türk-İslâm devletlerinde herhangi bir yankı yaptığına dair kayıtlara rastlanamıyor. Mamafih bundan müteessir olan zümrelerin bulunduğu muhakkak nazarıyla bakmak mümkündür. Bilhassa Kazanlıların sadık dostu Nogayların büyük mirzası Yusuf'un Kazan'ın Rusların eline geçişinden ötürü en çok "üzülenler" in başında geldiğim tahmin edebiliriz. Kırım'ada Kazan'ın feci akibetinin çok fena bir tesir yapmış olduğu muhakkaktır. Bu devrin en kudretli devleti olan Osmanlı İmparatorluğu payitahtına, İstanbul'a, bu haberin nasıl ve ne zaman eriştiği bilinmiyor; bu husustaki haberin Kırım'dan alındığı veya Azak Paşasından geldiğine hükmedilebilir; fakat buna ait Osmanlı Kronikleri veya Hazine-i Evrak kayıtlarında her hangi bir yazıya rastlanmamasını hayretle karşılamamak imkânsızdır; anlaşılın İslâm dünyasının uzak bir köşesindeki küçücük bir Türk - İslam Devletinin Moskofların eline düşmesinden endişe duyan ve bunun neticeleri üzerinde düşünen devlet ricalinin İstanbul'da mevcut olmadığı veya olsalar dahi bu gibilerin bilinmediği intibai hasıl olmaktadır.

Rusların Astarhan Hanlığı'nı zaptı İdil üzerinden geçen Türkistan-Azak ticaret ve hacc yolunun kapanmasına, Rus yayılışının Kuzey Kafkasya'daki Kabartay sahasına ve aşağı Don çevresine kadar uzamasına yol açmıştı. Bu durum hem Kırım Hanlığı'nı hem de Türkistan'daki Hive ve Buhara Hanlıklarını kuşkulandırmış olmalıdır. Mamafih Tüskistan'lı tüccarlar Kazan ve Astarhan Hanlıklarının Ruslar eline düşmesinden ziyade, yapageldikleri ticaret faaliyetlerinin sekteye uğramasından endişe etmişlerdi. Nitekim Hive ve Buhara'dan Moskova'ya gönderilen elçiler Astarhan'da ve (galiba Kazan'da da) Ruslar'la ticaret yapmak için müsaade istemişlerdi. Her halde, Türkistan'da, Kazan ve Astarhan Hanlıkları gibi iki Müslüman devletin Ruslar tarafından kaldırılması fazla bir tepki yaratmamıştı; Bu iki Hanlığın Moskofların eline düşmesinden sonra Türkistanlıların ticaret faaliyetlerini devam ettirmek için tehaluk gösterdikleri anlaşılıyor. Şimali Kafkas beylerinden de (Şevkal ve Çerkeslerden) Moskova'ya elçi heyetleri gönderilmiş ve Çarın himayesi istenmişti.

Kazan'ın ve Astarhan'ın Ruslar tarafından zaptım müteakip bazı nüfuzlu kimselerin Kırım'a iltica ettikleri, ve Kırımlıları Ruslar'a karşı kıskırttıkları biliniyor. Kırım ham ve mirzaları Astarhan ve Kazan'ın geri alınması yolunda mütemadi teşvik ve telkinlere maruz kalmışlardı. Rusların aşağı İdil boyunda ve kuzey Kafkaslarda baskıları arttığı nisbette bu teşviklerin tesiri görülmeğe başladı. Nihayet bu yoldaki telkinlerin İstanbul'a dahi ulaştığı ve burada da tesirleri olmağa başladığı belirdi. Osmanlı devlet ricalini "Rus tehlikesi" üzerine dikkat nazarını çekenler yalnız Kırımlılar, ve İstanbul'a iltica eden Nogay mirzaları değil, Türkistan Hanlarından name ile gelen elçiler de vardı. Osmanlı Devleti hizmetindeki bazı Çerkes menşeli Beylerin (mesela Kasım Paşa) da Moskoftehlikesinin mahiyetini anlatmağa gayret ettikleri malumdur. Kanunî Sultan Süleyman ve Sadrazam Sokullu Mehmet Paşaya Rusya'ya karşı bir sefer açılması ve hiç olmazsa Astarhan'ın geri alınması hususunda telkin yapılmak istendiği biliniyor. 1558 - 60 yıllarında, aslında Litvanya'lı olup Moskova Çarı hizmetine girmiş olan knez (Prens) Dmitri Vişnevetski'nin Rus Kazakları başında Azak çevrelerine hücumu, Çerkeslerden bir kısmının Temrük'ü ele geçirmeleri - bütün bunlar Rus tehlikesinin ölçüsünü göstermekle beraber, Kanunî Sultan Süleyman'ın bu tehlikeyi küçümsediği ve bunun giderilmesi yolunda gereken tedbirleri almadığı da aşikârdır.

Rusların, Terek nehri üzerinde, Kabartay memleketine girmeleridir ki, Osmanlı Devleti ricalinin gözlerini açmalarına vesile teşkil etmiştir. Nitekim az sonra Kırım Ham vasıtasıyla Rusların üzerine baskı yapılmaya başlandığını görüyoruz. Kırım Hanı Devletgery I., 1563 de Çar İvan'a gönderdiği bir namesinde: Rusların yalnız Kabartay sahasından çekilmelerini değil, Astarhan ve Kazan'ın da boşaltılmasını talep etti. Devletgery Han aynı talebini 1565 de tekrarladı ve Çar İvan tarafından Kazan yurdunda İslâm ahalie yapılan baskı ve eziyetleri hatırlattı. Moskova hükümeti, tabii Kırım

Hanından gelen bu ihtar ve talepleri ciddiye almadı, çünkü bu tehditlerin arkasından Rusları korkutacak esaslı bir askerî harekete tevessül olunmadı.

Ruslar Astarhan'ı tahkim ettiler ve buraları bırakmaya asla niyetleri olmadıklarını belirttiler. Bu defa, İran ile Osmanlı Devleti arasındaki harpler yüzünden Hive'den hacca giden yolcular Astarhan ve Azak kalesi yolunu takibetmek zorunda kaldılar; halbuki Ruslar bunlara mani olmakta idiler. Bunun üzerine Hive Han'ı Abdullah, İstanbul'a bir elçi ve name göndererek, Ruslar tarafından Türkistanlı tüccar ve hacılara yapılan engeller ve eziyetleri sayıldıktan sonra, Osmanlı Devletinin Astarhan'ı zaptetmesi gerektiğini anlatmağa çalıştı. Bu yapıldığı takdirde İran'ın arkadan vurulabileceği de izah edildi. Abdullah Hanın bu müracaatı İstanbul'da gerekli tesir yapmış olmalıdır ki, Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra Astarhan seferine hazırlıklara başlandı.

Sultan Selim II. in bu meseleye ehemmiyet verdiğini görüyoruz. Kefe-ye Beylerbeyi tayin edilen Çerkes Kasım Paşa, Astarhan üzerine sefer açılması için gereken tedbirleri almağa memur edildi. Nihayet 1569 yılında Astarhan seferi yapıldı. Seferin esas maksadı Astarhan'ı zaptetmek, İdil ve Don nehirlerinin birbirlerine yaklaştıkları yerden Osmalı harp gemilerini nakletmek suretiyle İdil nehri ve Hazer Denizinde bir Türk donanması vücuda getirmektir. Bundan sonra İran'ı arkadan vurmaya mümkün olacaktır.

İyi hazırlanmayan ve galiba Devletgery Ham endişeye düşüren bu "Ejderhan seferi", mevsimin gecikmesi, zahire darlığı ve bilhassa geri çekilirken su ve yiyeceğin azlığı yüzünden, Osmanlı - Türk ordusu için tam bir felâket halini aldı. Dolayısıyla, Ruslar'a karşı açılan bu ilk Osmanlı - Türk seferi tam bir fiyasko ile neticelenmiş oldu.

Mamafih bu seferden sonra da, Kırım Hanı, Moskova Çarından Astarhan ve Kazan şehirlerinin iadesini talep ederek nameler yazmakta ve tehditler savurmaya devam etti. Osmanlı Sultanı Selim II. tarafından 8 Ekim 1571 tarihinde Çar İvan'a gönderilen bir nâmede bu talepler ve tehditler tekrarlandı. "Ejderhan" (Astarhan) ve Kazan illerinin eskidenberi islâm memleketi oldukları veçhile, bunların yeniden islâm memleketi haline getirilmesi lâzım geldiği" bildirildikten sonra, "Astarhan kalesinin - Osmanlı Padişahına, Kazan'ın da - Kırım Hanına teslimi" talebedildi. Fakat Çar İvan IV. bu talebe, eskileri gibi, ehemmiyet vermedi; çünkü bunların da boş birer tehdit olduğu aşikârdı. Mamafih Osmanlı Devleti tarafından "Astarhan meseleri" birdenbire bırakılmadı; İran harbinin yıkıcı tesirleri, "Astarhan" üzerinden İran'a sefer fikrini canlandırmakta idi. Nitekim 1586 da Astarhan'ın zaptı için sefer hazırlıklarına başlanmış ve bunun 1587 de başarılabacağı umulmuştu. Mamafih bu seferde gerçekleştirilemedi. Astarhan'dan, Nogaylardan, Kırım ve hattâ Kazan ilinden İstanbul'a elçiler gelerek Türk Sultanına İdil boyunu "kurtarması yolunda" ricalarda buldukları anlaşılıyor. 1615 de Kazan ilinde Can-Ali (mirza)'nin idare ettiği bir ayaklanma zamanında Kazan Türklerinden İstanbul'a elçiler gelmiş olması mümkündür;

nitekim o sene İstanbul'da bulunan Moskof elçisine Müftü tarafından "Rusların Kazan ve Astarhan şehirlerini iade etmeleri gerektiği" söylenmişti.

Bir müddet sonra İstanbul'da "Astarhan ve Kazan" meselelerinin terk edildiği, ve bunların Rus hakimiyetinde kalmasına muvafakat etmekten başka bir çare olmadığı kanaatine varıldığı görülüyor. Bu suretle XVI. yüzyıl ve XVII. yüzyıl ortalarına kadar dünyanın en kudretli devleti olan Osmanlı İmparatorluğunca, İdil boyunun yeniden bir "İslâm Devleti haline getirilmesi" yolunda ciddî bir teşebbüs yapılmamış oldu.

Hal böyle iken Kazan ili ahali ve Başkurtlar daha uzun zaman Türk Sultamndan yardım ummakta devam ettiler. Osmanlı Padişahının hem halife hem en kudretli bir devletin başı sıfatı ile Moskof elindeki tutsak İslâm ahalesinin haliyle ilgileneneğine inanılmıştır. 1635 yılında Rahman-Kulı adlı bir zat (belki aslında Hive'li bir tüccardı?) Kazan Türkleri'nin büyükleri tarafından Kırım'a gönderilmiş, ve "Kazan ilinin Ruslar'dan kurtarılması" için yalvarmıştı. 1708 de, Başkurtlar tarafından Ruslar'a karşı büyük ölçüde bir ayaklanma yapıldığı zaman, kendilerine "Sultan" seçtikleri Murad adındaki bir zat Kırım'a, ve oradan İstanbul'a gitmiş, yardım istemişti. Fakat bu gibi ricalardan hiç bir netice çıkmadı. Osmanlı Devleti artık eski kudretini kaybetmiş, kendini müdafaa için savaşmak mecburiyetinde kalmıştı. İdil - Ural Türk - İslâm ahalesinin yegâne ümitleri olan Osmanlı halifeleri, Deli Petro'dan itibaren, İdil - Ural'ı istilâ etmiş olan "Moskof keferesi"ne karşı savaşmak zorunda idiler. Bu defa Kırım Hanlığı ve Türkiye'ni kendisi Rus istilâsının hedefini teşkil etmiş bulunuyorlardı.

Rus tahakkümüne karşı ayaklanmalar. Başkurt kıyımları

Kazan Hanlığı ülkesinde yaşayan ve Rusların eline düşen kavimler, başta Kazan Türkleri olmak üzere, Ruslar tarafından daima "yabancı" ve "düşman" olarak telâkki edilmişlerdir. Yerli Türkler, Çirmişler, Çuvaş, Ar ve Mordvalar, yani bütün "gayri Rus"lar, hattâ Hıristiyan olanları dahi, Rus hükümetince sadece "istismar" unsuru mahiyetinde idiler. Ekonomik baskı, dini takibat ve keyfi idare yüzünden bu mazlum kavimlerden Ruslar'a karşı kin ve nefret beslemelerinden başka bir şey beklenemezdi. Neticede müstevli - hâkim unsur olan Ruslar'la, her türlü baskıya maruz kalan yerli ahali arasındaki münasebetlerin "iyi" olmasına imkân ve ihtimal yoktu. Bu mazlum kavimler fırsat düştükçe ayaklanmak, ve Rus tahakkümüne karşı mücadele etmek suretiyle davranışlarını belli etmişlerdir. Mücadele için daha çok imkânları haiz olan Başkurtlar ise bilhassa sık ayaklanmışlar ve Rus tahakkümünden kurtulmak çarelerini aramışlardır.

İdil - Ural ülkesinde Rus hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve Rus muhacirlerine barınmak imkânlarını takviye etmek maksadiyle, daha Kazan'ın alınmasından 3 - 4 yıl sonra "müstahkem mevki" yani dayanak noktaları, ve sonraları "müstahkem hatlar" inşa edildiğini yukarıda görmüştük. 1557 de Layış, 1558 de Tetiş ve 1586 de Ak İdil üzerinde, yani Başkurt ülkesi içinde,

Ufa şehri müstahkem noktalardan başka bir çok "posad" (kasaba) lar meydana getirilmişti. Bu şehirlerde, dayanak noktalarında Rus askerleri, memurları, ruhanileri, tüccarları ve muhacirleri bulunmakta, ve bunların etrafına mütemadiyen Rus köylüleri celbedilmek suretiyle "Rus çoğunluğu" teminine çalışılmakta idi.

Kazan Hanlığı'nı ele geçiren Moskova hükümetinin, ta 1553 ten itibaren yerli ahalinin ayaklanmasını bastırmak için büyük gayretler sarfettiğini yukarıda görmüştük. Bu ayaklanmalar mütemadiyen tekrarlanmış ve 1572 ye kadar devam etmiştir. Rusların tatbik ettikleri şiddet karşısında ayaklanmalar bazen durur gibi olmakla beraber, ilk fırsatta yeni hareketler vukubulmakta gecikmiyordu.

Rusya'da 1603 ten itibaren başlayıp 1613 e kadar süren "iç karışıklıklar" devrinde, İdil boyu yerli ahali için, geçici dahi olsa "nefes almak" imkânı hasıl olmuştu. Muhtelif yerlerde "düzme" lerin zuhuru ve Moskova'daki hükümete karşı yapılan ayaklanmalar sırasında İdil boyunda da, 1608 denberi Çirmiş, Çuvaş, (Türk)-Tatar ve Mordvaların ayaklanmaları başlamıştı; bu hareket 1609 da İdil'in "sol" (doğu) tarafına da sirayet etti. Bu münasebetle Kazan Türkleri arasında "Hanlığın canlandırılması" dahi düşünülmeğe başlanmıştı. Fakat ayaklanmaların mahdut ölçüyü geçemediği ve Rus voyevodaları tarafından celbedilen kuvvetlerle bastırıldığı biliniyor. 1613 de Romanoflar sülâlesinin tesisi ve Rusya'da nizamın tekrar kurulmasından sonra da Kazan ilinde bazı ayaklanmalar yapıldığı biliniyor. Bunlardan en mühimi 1615 yılında olanıdır. "Vazifeli Tatar" (yani Rus askerî hizmetinde olan) lardan Can-Ali Veliahmet oğlu (mirza) tarafından idare edilen ayaklanma sırasında, Kazan ülkesi büyükleri "Kazan Hanlığı"nı ihya etmeği dahi düşünmüşlerdi; galiba yardım isteyerek İstanbul'a dahi elçiler gönderilmişti. Halbuki öyle muazzam bir plâni gerçekleştirmek için büyük kuvvetlere ihtiyaç olduğundan, Can-Ali hareketi akim kaldı. Rus kaynaklarında "Yenaliyevşçina" diye adlandırılan bu hareket, bir müddet için "Kazan ili istiklâl hareketini" temsil ettiği anlaşılıyor (Sovyetler devrinde "Sultan Galiyevcilik" gibi).

Rus idare ve kolonizasyonuna karşı bilhassa mücadele eden zümre olarak XVII. yüzyıldan itibaren Başkurtlar nam kazanmışlardır. Bunun sebebi: Başkurtlar Rus hâkimiyeti altında kendi sosyal nizam, askerî teşkilâtlarını muhafaza etmeleri ve komşuları Kazaklar ve Sibir-Tura zümrelerinden yardım alabilmeleriydi. İdarî bakımdan Başkurt ili dört "Daruga"ya bölünmüştü: "Kazan damgası" (Batı saha), Nogay darugası" (orta ve güney saha), "Sibir darugası" (doğu) ve Ak İdil nehri boyunca uzanan "Osa darugası". Moğolcadan alınarak "vilâyet" karşılığına gelen "daruga", Rusçadaki "yol" mânasına gelen "doroga" (telâffuzu: Daroga) ya benzediğinden, Başkurt idarî taksimatı "Kazan yolu", "Nogay yolu", "Sibir yolu" ve "Osa yolu" şeklinde kullanılmıştır.

1586 de tesis edilen Ufa şehrinde bulunan Rus voyevodaları ve memurları Başkurtların iç teşkilâtına dokunmadan, oldukça hafif bir "yasak"

(vergi) almak suretiyle Başkurtları mülayim bir şekilde idare etmekte idiler. Fakat Samara nehrinin güneyinden Nogay uruğlarının çekilip gitmeleri üzerine boş kalan sahaya Rus göçmenleri gelmeğe ve Samara ile Ufa arasında Rus unsuru Başkurt arazisini ele geçirmeğe başlayınca, Başkurtlarla Ruslar arasında geçimsizlik belirdi. 1600 yıllarında bazı Başkurt beylerinin Ruslara karşı mücadeleye giriştikleri görülüyor. Mamafih bu mücadele henüz mevzi mahiyette idi. Kazan ilinde olduğu gibi, Başkurtlardan da Rus askeri hizmetine girenler ve hattâ temayüz edenler vardı. Bu cümleden olmak üzere "Karışıklıklar" devrinde, 1608 de, Başkurtlardan teşekkül eden bir kıta hükümet kuvvetleri safında savaşmıştı. 1613 te, Moskova'yı Lehlilerden "kurtaran" Minin ve Pojarski ordusunda Başkurt birliklerinin de bulunduğu biliniyor.

"Karışıklıklar"dan sonra bir müddet için Rus hükümeti Başkurtlar üzerinde fazla baskı yapmamakla beraber, İç Rusya'da çiftlik sahiplerinin zulmünden kaçan Rus köylüleri Samara nehri boyunca Başkurt sahasına yerleşmeleri neticesinde, Başkurtların menfaatleri haleldar edilmiş oluyordu. Tam bu sıralarda Ruslar için doğudan başgösteren bir tehlike Başkurtlara karşı mülayim davranmak mecburiyetini yarattı. 1618 de Kalmuklar Şimali Kazak sahasına girdiler ve Sibir - Tura hanları neslinden, Küçüm han oğullarıyla anlaşarak Sibir'deki Rus idaresini tehdide başladılar. 1630- 1632 yıllarında Kalmuklar, İdil nehrine kadar ilerlediler; Başkurtların güney uruğları bu defa Kalmuklara tabi oldular. Bu durum karşısında Rus tabiiyetindeki Başkurtlara karşı mümkün merteye mülayim davranmak mecburiyeti hasıl olmuştu. Fakat 1655 te Kalmukların İdil nehrini geçip batı istikametinde ilerlemeleri üzerine, Orta İdil için tehlike kalmayınca, Başkurtlar üzerinde Rus baskısı birdenbire şiddetlendi.

Vaktiyle Başkurtlara tanınan "imtiyaz"ların hükmü kaldırılmağa başlandı; müstahkem şehirlerde Rus askeri çoğaltıldı, muhacir Rus köylülerinin sayısı arttı, "yasak" ın miktarı fazlalaştırıldı, Rus memurlarının keyfi idareleri gittikçe çoğaldı. 1645 yılında Başkurt sahasına çok miktarda Rus köylüsünün yerleştirilmesi Başkurtlar üzerinde fena bir tesir yapmıştı. Bunun üzerine Başkurtlar Minzele müstahkem noktasına hücum etmek suretiyle ayaklandılar; fakat Rus askerleri tarafından püskürtüldüler. Az sonra Başkurtlar arasında tedip hareketlerine girişildi ve birçoğu ağır cezalara çarptırıldılar.

1645 Başkurt ayaklanmasından sonra Ruslar tarafından alınan tedbirler ve baskının artmasına cevap olmak üzere 1662 yılında ilk büyük Başkurt ayaklanması patlak verdi. İş - Muhammed, Konkas ve Deveney ile Devletbay gibi bu devrin tanınmış kimseleri tarafından idare edilen bu kıyam üç yıl sürdü. Ayaklanan Başkurtlar, doğu ve güney - doğuda komşuları olan Kazaklar ve Küçümhan oğullarının oymaklarıyla işbirliği yapınca, bu hareket Ruslar için tehlikeli bir gelişme göstermeğe başladı.

Ufa voyevodası, Moskova'dan celbettği külliyetli "streletz" (Rus yeniçerileri) askerleri sayesinde ancak bu kıyama bastırabildi. Ayaklanana karşı sonsuz bir şiddet tatbik edildiğini söylemeğe bile lüzum yoktur. Mamafih Başkurtlar arasında Rus baskı ve tahakkümüne karşı kaynaşmaların önü bir türlü alınamadı; 1669 ve 1671 yıllarındaki yeni Başkurt ayaklanmaları bunu açıkça göstermekte idi.

Orta İdil sahasındaki halk ayaklanmaları yalnız Başkurt ve Tatarlara münhasır kalmayıp, bizzat Rus halkına da sirayet etmiştir. Bunlardan bilhassa ikisi mühimdir: 1670 - 71 deki Stenka Razin ve 1773-1774 teki Pugaçev ayaklanmaları. Kazan Türkleri her ikisine de katılmışlar, Başkurtlar ise bilhassa Pugaçev isyanında mühim rol oynamışlardır. Don Kazakları başbuğu olan Stenka Razin tarafından idare edilen ve haddi zatında Kazak köylü ("aşağı tabaka") ayaklanması olan bu geniş harekete Kazan Türkleri, Mordva, Çuvaş ve Çirmişler de katılmışlardı. Hattâ Stenka Razin'in "başbuğları" arasında Kazan Türkleri'nin dahi bulunduğu biliniyor. Bunlardan birisinin adı Asak (İshak?) Aybulatoğlu idi. Stenka Razin bu kimsenin teşvikiyle Kazan'daki Müslüman ahaliye ayaklanmaya katılmaları için bir name göndermişti. Alamakay adlı Züye'li bir Müslüman da, Stenka Razin'in tahrikçi mektuplarını Tsivilsk şehrine getirmişti. Bu hareket haddi zatında "aşağı tabakanın" ayaklanması olmasına rağmen, Stenka Razin Tatar mirza ve ruhanilerini kendine katılmağa davet etmiş, yani Kazan Türklerinin "dinî ve millî hislerine" hitap etmek istemişti. Simbirsik (şimdiki Ulyanosk) şehri Stenka Razin kuvvetleri tarafından alınınca, (Ekim 1670) "Dağ tarafı" ahaliyi yani Müslümanlar ve Çuvaşlar kendisini sevinçle karşılamışlar ve ayaklanan kitleyi büsbütün çoğaltmışlardı. Mamafih bu hareket Moskova'dan gönderilen hükümet kuvvetleri tarafından dağıtılmış ve ayaklanma bastırılmıştı. Tedib hareketi esnasında Rus köylüleriyle birlikte Tatar, Çuvaş Mordva ahali de şiddetli cezalara çarptırıldılar.

Stenka Razin ayaklanmasından on yıl sonra Başkurt ilinde yeni bir kıyam patlak verdi. 1681 den 1683 e kadar süren bu hareket Seyyid adında bir Başkurt aksakal tarafından idare edildi. Bu ayaklanmanın amacı Ruslar'ı Başkurt ilinden koğmaktı. Seyyid, buna ulaşabilmek için Kalmuk Hanı (tayşa) Ayüke'den yardım istedi; hattâ Başkurtların, Kalmuklara tâbi olacaklarını bildirdi. Ayaklanan Başkurtlar Rus köylerine saldırdılar ve birçoğunu tahrir ettiler; bazı müstahkem noktalar da Başkurtların hücumuna uğradı. Kalmuklardan umulan yardım gelmedi; Ruslar kıyamcılar üzerine büyük kuvvetler sevktiler, ve Seyyid kıyamını şiddetle bastırdılar. Bu suretle XVII. yüzyıl içinde vukubulan üç ayaklanma Başkurtların gittikçe artan Rus baskısına devamlı olarak ayaklanmalarla karşı koyduklarını göstermektedir. Bu durum XVIII. yüzyılda da devam etti.

Deli Petro'nun icraatıyla ilgili olarak Rus halkı üzerine yüklettiği ağır mükellefiyetler, Kazan ili ahalisinden başka, Başkurtlara da tatbik edilmek istendi. Halbuki Başkurtlara daha önce bir takım imtiyazlar tanınmıştı. Baş-

kurtlara yükletilen mükellefiyet ve "yasak"lar tatbik edilirken bazı yüksek Rus memurlarının, daima olduğu gibi, kendi şahsî menfaatlerini tatmine çalıştıkları da belli idi. Bu kabilden olmak üzere Başkurtlardan istenen vergi ve hediyeler ayrıca rencide edici mahiyet almakta idi. Bilhassa voyevoda Aleksandır Sergeev'in bu tarz hareketleri Başkurtlara ağır gelmekte idi. Bu voyevoda, Başkurtları korkutmak maksadiyle türlü vesilelerle bol miktarda "hediye" almak yolunu tutturmuştu. Rus hükümetine 500 atın verilmesi ve Başkurtlar arasına kaçan 100 kişinin teslim edilmesi babında Sergeev Başkurtlara yapmadığı eziyeti bırakmadı ve neticede 1704 yılında yeni bir ayaklanmanın çıkmasına sebep oldu.

1704 ten 1710 yılına kadar, yani Rusya için en tehlikeli bir zamanda (İsveç kralı KarL XII. ın Rusya'yı istilâsı sırasında) vukubulan bu Başkurt ayaklanması çok geniş bir sahaya sirayet etti. Bunun başında Aldar ve Küsüm adındaki beyler duruyorlardı; sonraları daha başka liderler ortaya çıktı. Başkurt uruğlarından bir kısmı, sırf Rus boyunduruğundan kurtulabilmek için, İdil nehrini geçip Kuban boyuna göçetmek ve Kırım Hanının himayesi altına girmeyi bile tasarlamışlardı. Buna ulaşabilmek için, Başkurt beyleri Murad adlı bir beyi kendilerine "Sultan" seçtiler ve Kırım hanına gönderdiler (1707). Murad "Sultan", aslında Karakalpak ve Kazak hanları neslinden olup bir müddettenberi Kalmuk tayşası (ham) yanında kalmakta idi.

Murad "Sultan"ın istediklerini Kırım Hanı Devletgeray II. tek başına halledecek durumda olmadığından, kendisini İstanbul'a gönderdi. Fakat Osmanlı Devleti, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın arzusu üzerine "Baskurtlar için Rusya ile aranın açılmasını dilemediğinden" ancak bazı tavsiyelerle yetinildi. Bunun üzerine Murad "Sultan" Astarhan yolu ile Baskurtların yanına dönmekte iken, Ruslar tarafından yakalandı ve Moskova'ya gönderilerek idam edildi.

Murad "Sultan"ın İstanbul'a seyahati ve dönüşü esnasında Baskurt ilindeki ayaklanma hareketi almış yürümüşü; buna çok sayıda Kazan Türk'ü de katılmıştı. İsveç kralı KarL XII. ın Ukrayna'ya girmesi üzerine Rusya'nın büyük tehlikeye maruz kalmasıyla Çar Petro, Baskurt ayaklanmasını bastırarak kadar asker sevkedememişti. Bu defa, kıyamcılara karşı "gönüllüler" celbine karar verildi ve kendilerine Baskurtların mal ve mülkleri vâdedildi. Ayrıca Kalmuklara da cazip teklifler yapıldı. Bunun üzerine 1708 de Kalmuklar Baskurt iline saldırdılar ve müthiş bir tahribat yaptılar. Poltava zaferinden sonra (Temmuz 1709) Çar Petro Baskurtlara karşı çok sayıda asker sevk etmek imkânını buldu ise de, ayaklanma 1710 yılına kadar devam etti.

Kıyamı bastırırken Baskurtlar ve harekete katılan Kazan Türkleri büyük cezalara çarptırıldılar, yeni ağır mükellefiyetlere bağlandılar. Bu yüzden Kazan Türklerinden birçoğu köylerini bırakıp Baskurt sahasına göç ettiler; bu göçmenlerin bazıları Zey boyundaki Elmet (şimdiki Al'met'yevsk)

şehri) köyünden idiler. Bu suretle 1704 - 1710 Başkurt kıyımı Başkurtlar arasında yeniden Kazan Türk unsurunun çoğalmasına yol açmış oldu.

Başkurt ayaklanmalarında, Başkurtların Kazaklar ve Sibir-Tura hanları neslinden gelen hanzadelerle temas tesis ettikleri görülmüştü; Rus hükümeti bunun önünü almak için Başkurt sahasının sınırlarında kaleler inşa etmeğe başladı. Bununla Başkurt ili Rus çemberi içine alınmış olacaktı. Bu kabilden olmak üzere Yayık nehrine dökülen Or ırmağı üzerinde bir kale 1734 te inşa edildi; bir yıl sonra da Yayık üzerinde Orenburg kalesi yapıldı ve burası Rus idaresinin merkezi haline getirildi. Başkurt sahasını içine alan kâh Ufa şehrinden ve kâh Orenburg'dan idare edilen "Orenburg guberniyası" (eyaleti) merkezi olan bu şehir - kale Başkurtlar üzerindeki Rus hâkimiyeti tarihinde mühim bir rol oynamıştır.

Kısa bir zaman içinde bu iki kaleye (Orsk ve Orenburg) Rus askerleri, Rus memurları ve Rus ahalisi yığıldı; bu münasebetle tekrar Başkurtların arazi ve imtiyazlarına el uzatıldı; yeniden birçok mükellefiyetler kondu. Bunun neticesi ise yeni bir ayaklanma oldu. 1735 - 1741 yıllarında vukubulan bu kıyam Akay adındaki bir aksakal tarafından idare edildi.

Bu kıyamın esas gayesi, evvelkiler gibi, Rus tahakkümünü silkip atmaktı; fakat Başkurtların bunu yapmağa kuvvetleri kâfi gelmedi. Top ve tüfeklerle mücehhez Rus askerleri kıyamcılarını bastırmağa muvaffak oldular ve bu yapılırken aşırı şiddet kullanmaktan da çekinmediler. Bu kabilden olmak üzere Yayık ve Sakmar nehirleri arasındaki harekette, albay (majör) Astankov, esir aldığı 600 Başkurt'u kılıçtan geçirdi; esirler arasında kadınlar ve çocuklar da vardı. Bu Rus kumandanı, 1739 yılında, dört - beş gün içinde 208 Başkurt esirini öldürmüştü, 30 Başkurt'u da kazığa oturtmak suretiyle idam ettirmiş ve 12 köy yaktırmıştı.

Semenov adlı bir Rus Generali, eline geçen Başkurtların ellerini, ayaklarını, dil ve burunlarını kesmek suretiyle türlü işkencelere tabi tutarak öldürtmekte idi. Bu kıyam esnasında Başkurtlara karşı zalimane hareketleriyle Rus hizmetinde bulunan bir Tatar (veya Başkurt?) mirzası da temayüz etmiştir; bu hainin adı Rusça olarak Aleksey İvanoviç Tevkilev (Müslüman adı Kutluğ Muhammed mirza'dır) diye tanınmıştır. Rus ordusunda Generalliğe kadar terfi eden bu kişi, sırf Ruslar'a yaranmak ve tabii şahsî menfaatler temini maksadiyle, kıyamcı Başkurtlara yapmadığı eziyetleri bırakmamıştır. Ayrıca çiftliğindeki serf- köylülere de aşırı zulüm yapmış ve bu yüzden kendisi hakkında Petersburg'a, Senato'ya şikâyetlerde dahi bulunulmuştur.

Başkurtlara karşı gaddarlığı ile tanınan başka bir Rus Generali de knez (Prens) Vasili Urusov'tur. Orenburg umumi - valisi makamını işgal eden bu General, Başkurtları tam bir inkıyad altında tutmak maksadiyle, Orenburg kalesinden başlayarak, bir yandan Yayık nehri istikametinde, öte yandan şimale doğru Verkhneural'sk'a kadar, oradan da Sibir tarafına, Oy ve Tobol

irmaklarına kadar, müstahkem noktaların inşasına başladı. Bu inşaat sırasında Başkırtlar amansız bir şekilde istismar edildiler. Vücuda getirilen "Orenburg müstahkem hattı" ile Başkırtlar tamamiyle çember içine alındılar, Kazaklar ve Türkistan'la münasebetleri de bu suretle kesilmiş oldu. 1735 - 41 yıllarındaki kıyamlar Başkırtlara pek pahalıya mal olmuştur; bu savaşlarda ölen, sonra Ruslar tarafından idam edilen, zindanlarda ölen, Baltık sahillerindeki Rus kalelerine askerliğe veya küreğe sevk edilen, köleliğe dağıtılan Başkırtların sayısı, resmî kayıtlara göre 28491 kişi olarak gösterilmiştir. Bu kıyamlar esnasında 696 Başkırt köyü yakılmış, ceza olarak 18351 baş at ve davar müsaderede edildikten başka, bu devir için büyük bir yekûn tutan, 9828 ruble para cezası alınmıştır. Tabii, resmî kayıtlara girmeyen birçok ölü ve cezalı mevcuttu. Ayaklanma esnasında Rusların eline geçen servet, mal ve arazi Başkırt halkının büsbütün ağır bir duruma düşmesine yol açmıştır.

1741 de Başkırt kıyımı Ruslar tarafından bastırılmakla ve zahiren asi-yiş temin edilmekle beraber, gerek Başkırtlar ve gerek Kazan Türkleri arasında direnme azmi tükenmiş değildi. Kazan ilinde Rus misyonerlerinin islâm dinine karşı açtıkları şiddetli mücadele ve Başkırt sahasına mütemediyen Rus muhacirlerinin gelişi, halk arasında hoşnutsuzluğun artmasına yol açtı. Rus idarî sisteminin icabı olarak Başkırtların uruğ teşkilâtı da tedricen çözülmekte idi; 1740-50 tarihlerinde dört "daruğa"da 42 uruğ (oymak), 131 tübe (boy) ye ayrılmış, ve her nahiyede türlü uruğ ve boydan Başkırtlar yaşamakta idiler. 106 bin Başkırt'a mukabil 110 - 200 bin Rus'un bulunması, Rus kolonizasyon temposunun derecesini göstermeğe yeter. Voyevoda knez V. A. Urusov (1739 - 1741) tarafından Başkırtları tahdid edecek birçok fermanlar çıkarıldı; onlara "Başkırt milleti" namına hükümete müracaat hakkı tanınmadı; köyler ve oymaklardaki ahalinin tam bir listesi tesbit edildi ve herkesin hareketi kontrol altına alındı. Yeni umûmî vali I. I. Neplüev (1742 - 1758) Başkırtları tahdit edecek yeni bir takım tedbirler aldı; bundan böyle oymak ve boy başlarının ancak Rus hükümetinin güvenebileceği kimselerden seçileceği tesbit edildi. "Orenburg hattı"nda hizmet etmek üzere Başkırtlardan asker celbine başlandı. Bu suretle Başkırt halkı tamamiyle Rus tahakkümü altına alınmış duruma getirildi.

Orenburg çevresinin "Ruslaştırılması" veya Rus hükümetine faydalı olacak unsurlarla iskân edilmesi siyasetine hız verildi. Askerliğini bitirenler Orenburg çevresinde yerleştirilerek Rus kesafetinin artmasına hizmet ettiler. Ayrıca Kazan Türklerinden birçok aile Orenburg'a yakın bir kasaba tesis ettiler; 1745 te bu suretle "Kargalı" veya "Seyyid" kasabası meydana getirildi. Başta 200 aileden terekküp eden bu kasabada onbeş yıl sonra 300 hane vardı ve erkek nüfusu da 1158 kişiydi. Kazan'a yakın medresesiyle meşhur Taşkiçu köyünden Abdüsselâm hazret- (hoca) Kargalı'ya göç etmiş ve bir medrese açmıştı. Kargalı'ya gelen Kazan'lı Türklerden bilhassa Kazak ve Kır-

gızlar ve Türkistanlılarla ticaret yapacaklardı; bu defa Kargalı medresinden Başkurtlar ile Kazak ve Kırgızlar da din bilgileri öğrenmekte idiler. Dolayısıyla bu "Tatar medresesi" Başkurtlar arasında mühim bir kültür yayıcı rolü oynamağa başladı. Orenburg "Kargalısı"nın bilhassa Kazan Türkleri (Tatar) ticaret hayatında ve Kazanlı Türklerin ekonomik yükselişlerinde büyük rol oynaması ilerde görülecektir.

1750 yıllarında Başkurtlara "Posta" (yam) istasyonları bulundurmak mecburiyeti konmuştu; buna göre muayyen mesafelerde at ve arabalar hazır olacak, ve hükümet memurları bir istasyondan öbürüne taşınacaklardı. Bununla Başkurtlar üzerine yeni bir takım angarya yükletilmiş oluyordu. Bundan başka Rus hükümetince bazı yeni mükellefiyetler ve mecburiyetler de ihdas edildi. Bunlar arasında en mühimi "tuz"un ancak Rus hükümetince gösterilen yerlerden satın alınması kararı idi. Şimdiye kadar "tuz" serbestçe istihsal edilmekte ve serbestçe satılmakta idi. Halbuki şimdi hükümetten oldukça pahalıya satın alınacaktı. "Tuz" satışı sayesinde Rus hazinesine o saha ahalisinden toplanan "yasak"ın dört misli gelir temin edilmiş oluyordu. Bu gibi tedbirler Başkurt ilindeki hoşnutsuzluğu büsbütün arttırdı. Üstelik o sıralarda Kazan ilinde mescitlerin yıktırılması, Müslümanlara karşı şiddetin arttırılması Başkurtlar arasındaki memnuniyetsizliğin bir daha çoğalmasına yoç açtı. Bütün bunların tesiriyle 1755 te Başkurtlar arasında yeniden büyük bir ayaklanma patlak verdi.

1754 yılı 16 (27) Mart tarihinde "Tuz kanunu" çıkınca Başkurtlar arasında derhal kaynaşmalar baş göstermişti; buna karşı hükümetçe hemen tedbirler alındı. Yukarda adı geçen mirza A.İ. Tevkilev'in kumandasında bir kıta Başkurtları korkutup, yatıştırmağa muvaffak oldu. Fakat 1754/55 kışında Başkurtlar arasında gizli hazırlıklara girişildi. En çok "Nogay damgası", yani güneydeki Başkurtlar ayaklanmağa hazırlanıyorlardı; bunlar Kazaklar'ın "Orta Cüz" (Orta yüz)ü ile münasebet tesis ettiler ve yardım hususunda vâdler aldılar. Ak İdil'in batı kısmında da gizli hazırlıklar yapılmakta, Başkurtlarla Kazan Türkleri arasında müşterek bir hareket plânı hazırlanmakta idi. Bu suretle 1755 ilk baharında bütün İdil-Ural ülkesindeki İslâm ahalisi ayaklanmak için hazır bir duruma gelmiş bulunuyordu. Hareketin başında, aslen "Mişer" mollası (hocası) olan Batırşah durmakta idi. Asıl adı Abdullah Ali "Abz" (hafız) olan bu zat daha ziyade Batırşah- (Bahadır - Şah) lâkabiyle tanınmıştır. Kendisi, Başkurtlar arasında yerleşen "Mişer", adıyla bilinen yani Kazan Türkleri'nin batı kısmından neş'et etmiştir. Tahsilini, Bügülme'ye yakın Zey nehri üzerindeki Taysugan medresesinde, Nadir Abdurrahman hazret yanında yapmış, sonra Kargalı'da meşhur Abdüsselâm Uray - oğlu hazretten de ders almış, islâmi din bilgilerine vâkıf, ve etrafta isim yapmış bir hoca olmuştu. Başkurtlar arsında vaazları, hüsnü ahlâkiyle temayüz etmiş ve çok sayılan ve sevilen bir hoca mertebesine yükselmişti.

Batırşah hoca Başkurt köylerini dolaştığı sıralarda, ahalinin acıklı halini, Rus baskı ve keyfi idaresinin hakikî mahiyetini yakından görmüştü.

İşte bu zat hiç arzu etmediği halde Başkırtların lideri mevkiine yükselmiş ve 1755 ayaklanmasının önderi olmak mecburiyetinde kalmıştı.

Bu kıyamın, Kazaklar ve Kazan Türklerinin de katılması ile başarılabileceği aşikâr olduğundan, Batırşah hoca tarafından bura ahalisine hitaben ateşli bir dilde kaleme alınan hitapnameler yollandı. Bu hitapnamelerde, Rusların, "Tatarlar, Başkırtlar ve Kazaklara" karşı takibettikleri siyasetin mahiyeti açıklanmakta idi; bilhassa Kazan Türkleri, "Mişer" ve "Tipter"lere karşı tatbik edilen "Ortodokslaştırma"dan misaller verilerek, Rus hükümetinin bu türlü siyasetine şiddetle hücum edilmekte idi. Kazak ve Kırgız sınırlarında kaleler inşa eden Rusların esas maksatlarının Taşkent, Buhara ve Semerkand gibi Müslüman merkezlerini zatpetmek olduğu Batırşah - molla tarafından belirtilmekte idi.

Batırşah - molla tarafından gönderilen bu hitapnamelerin bilhassa Kazan Türkleri köylerinde büyük tesir yaptığı, yerli Türklerin kitle halinde kıyama hazırlandıkları anlaşılıyor. Mamafih Kazan ilinin her tarafında Rus müstahkem kalelerinin bulunması ve kalabalık Rus askerinin mevcudiyeti, Kazan Türklerini ayaklanmadan alıkoymakta idi. Kıyamın yayılması için Başkırtların harekete geçmeleri beklenmekte idi.

Ayaklanma tarihi olarak 1755 yılı Mayıs sonu tesbit edilmişken, bu tarih sonraları 3 Temmuz'a bırakılmıştı. Yapılan tasarıya göre ilk hareket "Nogay darugası"nda başlayacak, ve buna hemen Kazaklar ve Kazan Türkleri de katılacaklardı. Fakat kıyam hareketi tesbit edilen tarihten daha evvel başladı. Buna sebep te: bir Rus memurunun Başkırtlara yaptığı aşırı hareketleri oldu. Başkırt sahasında maden ve taş cinslerini araştırmak maksadiyle Bragin adlı bir Rus memuru gönderilmişti. Bu kişi maiyetiyle birlikte "taş ararken" geçtiği yerlerde Başkırtlara yapmadığı eziyet ve hakaret kalmadı ve gayri meşru kazançlara tevessül etti. Buna tahammül edemiyen Başkırtlar, Spasalski posta (yam) istasyonunu bastılar ve Bragin'i öldürdüler. Bununla Rus idaresine karşı ayaklanma fiilen başlanmış oldu. Mamafih ancak Ağustos (1755) başında Başkırt oymakları harekete geçtiler ve Batırşah - molla ister istemez hareketin önderi sıfatıyla sahneye çıktık.

Ruslar'ın elinde kıyama bastırmak için çok miktarda asker vardı; zira ayaklanmanın yapılacağına ait haber önceden alınmış ve ona göre hazırlık yapılmıştı. Orenburg valisi General Neplüev'in kumandasındaki 24 binden fazla bir kuvvet az sonra 30 bine çıkarıldı. Top ve tüfekte mücehhez ve ekserisi muntazam talim görmüş olan Rus askerleri, ancak kılıç ve süngü ile silâhli (ve pek az eski model tüfekleri olan) Başkırtlara nisbetle çok üstün bir durumda idiler. Dolayısıyla kıyamcılar bastırmak kolay olacak sanılıyordu. Ruslar'ın bu üstünlüğüne rağmen Başkırtlar "guerilla" hareketi yaparak, tehlikeli durumlar yarattılar ve Ruslara epey kayıp verdirdiler. Rus kumandanlığı için en mühim mesele Başkırtların Kazak bozkırlarına geçmemeleri idi; bu maksatla Yayık nehrinin belli başlı geçitleri tutul-

du. Aynı zamanda Kazak ve Kırgızların ayaklanmaları önledi. Ruslar tarafından alınan şiddetli tedbirler yüzünden Kazan Türkleri arasında da harekete karışanlar fazla olmadı. Dolayısıyla 1755 yılındaki bu kıyam hareketi bastırılmış oldu.

Batırşah - molla 1756 yılı Ağustos'una kadar Başkurtlar arasında gizlenebildiyse de, Rus hükümetince vâdedilen mükâfata tamah eden, Başkurt aksakallarından biri tarafından Ruslar'a teslim edildi. Schlüsselburg kalesinde hapsedilen Batırşah - molla 1762 yılına kadar burada kalmış, ve güya "kaçmak isterken" yakalanmış ve 22 Temmuz 1762 tarihinde ölmüştür. 1755 kıyamı muvaffak olmamakla beraber, Batırşah - molla Başkurt mücahidi olarak ad kazanmış ve hâtırası Başkurtlar arasında büyük bir saygı ile anılagelmiştir. Tabiatıyla bu ayaklanma sırasında Başkurtlar büyük kayıplara uğramışlar ve Başkurt ili üzerindeki Rus tahakkümü büsbütün şiddetlenmiştir. Bunun reaksiyonu da Başkurtların ilk fırsatta yeniden ayaklanmaları olmuştur. 1773 - 74 teki Pugaçev ayaklanmasına Başkurtların kitle halinde katılmaları bunu göstermektedir.

Katarina II. zamanının en mühim iç vak'alarından biri sayılan "Pugaçev isyanı" Rusyayı adam akıllı sarsmıştı. Alelade bir Don Kazağı olan Yemelyan Pugaçev, mevcut sosyal nizamdan şikâyetçi olan Rus aşağı tabakasını harekete geçirmeğe ve 1773 te büyük ölçüde bir ayaklanma yapmağa muvaffak olmuştu. Bu ayaklanmanın süratle yayılmasında, bunun Orenburg yanında patlak vermesi ve harekete kitle halinde Başkurtların katılması en birinci âmili teşkil etmiştir. Kendisini Petr III. (Katarina II. nın öldürttüğü kocası) diye ilân eden Pugaçev, asilzadelere karşı savaştığını beyanla, halk kitlesini kendi tarafına çekmeğe muvaffak olmuştu. Aynı zamanda İdil - Ural sahasındaki bütün gayri-Rus kavimler de kendisine kitle halinde katılmışlardı. Bu suretle Pugaçev isyanı Başkurtlar ve Kazan Türkleri için adetâ bir "Millî mücadele" halini almıştı.

Pugaçev isyanı'nın en tanınmış simalarından biri de Başkurtlardan Salavat Yolay olmuştur. Kendisi Başkurt aksakalı Yolay'ın oğlu olup, ayaklanma patlak verdiği zaman ancak 20 yaşında idi. Salavat Batır (Bahadır) genç olmasına rağmen Başkurtlar arsında gücü - kuvveti, cesaretiyle tanındıktan başka, irticalen söylediği şiirleri ve destanları da nam kazanmıştı; bu destanlar Başkurtlar arasında nesilden nesile intikal ettirilmiştir.

Pugaçev isyanını bastırmak maksadiyle gönderilen Başkurt kuvvetlerinin başında bulunan Salavat, derhal Pugaçev tarafına geçmiş ve Rus hükümet kuvvetlerine karşı savaşlarda hemen temayüz etmişti. Salavatın babası Yolay da az sonra Pugaçev'a katılmış ve bunları birçok Başkurt büyüğü takip etmişti. Salavat ve Yolay, Başkurtların başbuğları sıfatıyla, Pugaçev kuvvetleri safında, Başkurt halkını Rus Çarları tahakkümünden kurtarmak için savaşmışlardı. Bu savaşlarda Salavat (ve babası) büyük kahramanlıklar gösterdiklerinden, onların bu kahramanlıkları, Başkurt destanlarına konu teşkil etmiş ve uzun zaman söylenegelmiştir.

Pugaçev hareketi bastırıldıktan sonra Salavat ve babası Yolay hükümet kuvvetlerinin eline esir düştüler ve müthiş eziyetlere maruz kaldılar (kırbaçlanmak, kızgın demirle damga vurulmak). Bütün bu cezalara meta-netle dayanan baba ve oğul ebedî küreğe mahkum edildiler. Salavat -batır ve babası Başkurt halkının en çok anılan ve sayılan millî kahramanları sıfatıyla, isimleri, bilhassa Salavat'ınki zamanımıza kadar yaşamaktadır.

Pugaçev isyanından sonra Rus hükümeti Başkurt ilini tam bir inkıyad altına almak için yeni tedbirler tatbiketti; baskısını arttırdı. Başkurt topraklarına yeni Rus muhacirleri yerleştirildi ve Başkurt arazisi "yağma edildi". Mamafih bütün bunlara rağmen onlara bazı imtiyazlar bırakıldı. Hattâ Başkurt askerî birlikleri kurmalarına müsaade edildi. Bunlardan bir kısmı 1812 Napoleon savaşlarına iştirak etmiş ve 1815 te Paris'e kadar gönderilmiştir.

Kazan Hanlığı ahalişi türlü şekilde istismar edilirken, aynı zamanda bunların geçim vasıtaları olan toprakları, hem de en mümbit arazi, Ruslar tarafından alınıp İdil boyunda mütemadiyen Rus muhacirleri yerleştirilmekte idi. Bu hareketin ilk safhasını yukarıda görmüştük. Rus kolonizasyon hareketi XVII. yüzyılda büsbütün hızlaştırıldı. Bu hareket iki istikâmetten gelişmekte idi. Batıdan, yani İç Rusya'dan, ve doğudan - Votyak (Ar) ülkesinden. XVII. yüzyılın 50-60 yıllarında Rus hükümeti tarafından bir takım muhacir Orta İdil sahasına nakledildi. Bunların çoğu Smolensk ve Polotzk yanında Ruslar'a esir düşen "Belorus" beyzadeleri veya Moskova hizmetinde bulunan kimselerdi. Bu zümre İdil nehrinin sol tarafında, eski Bulgar şehrinin güneyindeki Utkı ve Mayna nehirleri boyunca yerleştirildiler. Aynı zamanda bu iki nehir boyunca Kazan Piskoposluğuna ait büyük çiftlikler de tesis edildi. Bu kolonizasyon hareketi, Simbir - Ak İdil "müstahkem hattı" boyunca doğuya ilerlemiş ve Çirmişen, Şuşma, Zey ve İk nehri mansablarına kadar muhtelif "müstahkem noktalar" etrafında (Novo - Şeşmink, Kışuysk, Zayinsk, Minzelensk) kalabalık Rus köyleri tesisiyle neticelenmişti. Bu iskân hareketi neticesinde eski Kazan Hanlığı sahasında Rus halkı çoğunluk tesis etmeğe başladı. Sahanın öz sahipleri, Kazan Türkleri (Tatarlar,) yerlerini yurtlarını bırakıp daha az verimli topraklara göçe veya Başkurtlar arasına gitmeğe zorlandılar.

Kazan ili Müslümanlarının ekonomik ve sosyal durumları

Kazan Hanlığının Rusların eline düşmesini müteakip Kazan Türklerinin sosyal bünyesinde büyük değişiklikler olduğunu yukarıda görmüştük. Yerli Türk - Müslüman halkının üst tabakası hemen hemen tamamiyle imha edilmiş, ve esas kitle köylü zümresine münhasır kalmıştı. Mamafih "Rus hizmeti"ne girmek suretiyle yine de "imtiyazlı" bir zümre türemişti. Bunlar arasında, tıpkı sınıfdaşları "Rus hizmet ehli" (slujihye lüdi) gibi, türlü tabaka mevcuttu: Hanzâde, Bik (bey), Mirza, Tarhan ve nihayet alelaide zümre olan "Kazak" veya sadece "Tatar" denilen asker zümresi. En yukarı tabaka (Hanzâde, Bik) Rus saray mahfillerinde itibar ve en yüksek

Rus aristokrasi muamelesi görmekte beraber, hukukî statüleri Rus asilleri-ninki gibi değildi. Mamafih bunların elinde çiftlikler ve serfler - köylüler (Rus veya gayri Rus) mevcuttu. Bu zümre, hukukî statülerinin aynı durumdaki Ruslarınkiyle eşit olması için mütemadiyen gayret sarfetmişti. Fakat Rus hükümeti bu hususta birçok müşküller çıkardı. "Yumuşlu Tatar" zümresine mensup mirzaların sırasına göre ihanet edebilecekleri görüldüğünden (1615 te Can - Ali isyanı), bu zümrenin hıristiyanlaştırılması ve "Ruslaştırılması" için tedbirler alınmaya başlandı. Bu kabilden olmak üzere Mikhail Feodoroviç zamanında, 1628 de bir kanun çıkarılarak "Müslüman çiftlik sahiplerinin elinde hıristiyan serfler bulunamayacağı" ilân edildi. Bu kanun maddesi Aleksey Mikhayloviç zamanında tanzim edilen (1649) "Ulojeniye" (Kanunlar külliyesi) ye de girdi (Bab. XX.). Bununla "Tatar (Müslüman) çiftlik sahipleri" üzerindeki baskı arttırılmış oldu.

Gerek Hanlığın zaptını takibeden yıllarda ve gerekse yeni çıkarılan "kanunlar" vasıtasıyla yerli Türk halkından büyük çiftlik sahibi olanlar mütemadiyen baskıya maruz kalmış ve çiftlik-malikânelerinden mahrum edilmişlerdi. Bunun içindir ki, bu zümre başka sahada faaliyet aramak zorunda kalmıştı. Daha Bulgarlar devrinden beri yapılagelen "ticaret" faaliyeti bu müteşebbis zümre için en elverişli bir meşgale olacaktı. Nitekim XVII. yüzyıl içinde yerli Türk (Tatar) halkı arasında "tüccar zümresi" çoğalmağa başladı. Hattâ "hizmet ehli"lerinden bazıları da ticaret yapmakla zengin olmak yolunu tutarlar.

Hanlığın sukutunu müteakip Ruslar tarafından tatbikine girişilen baskı neticesinde "Tatar mirzaları"nın birçoğu hıristiyanlığı kabul etmekle malikânelerini muhafaza ettilerse de bunlar az sonra tamamıyla Ruslaştılar. 1649 yılı "Ulojeniye"deki maddeden sonra yine bir kısım Tatar çiftlik sahiplerinin "hıristiyanlığı" kabul ettikleri anlaşılıyor. Bu suretle yerli Türk-Müslümanlardan zengin olanlar mütemadiyen azalmakta idi. Bu eritme hareketi Deli Petro zamanında hızlaştırıldı. Petro I. 1713 te çıkardığı bir fermanla "Müslüman çiftlik sahiplerinin hıristiyan serfleri olursa, altı ay zarfında ya hıristiyanlığı kabul, veya çiftliklerinin müsadere edileceğini" bildirdi. Bunun üzerine yeniden birçok mirzanın Ortodoksluğa intisab ettiği anlaşılıyor. Bir kısmı da Müslümanlığı muhafaza ile arazisini, yerini yurdunu bırakıp başka yerlere göç etmişlerdir.

Esas Kazan ilinde ise "Tatar hizmet ehli"nin mühim bir yekûn teşkil ettiği biliniyor. 1708 de Başkurt kıyamını bastırmak için bu cins "Tatar"lardan bazı birlikler teşkil ve başlarına İşbulat - molla adlı biri tayin edilmişti. 1716 da yapılan hesaba göre Kazan "guberniyası"nda 5679 "hizmet ehli" Tatar mevcuttu. Mamafih bunlar Petro tarafından tatbik edilen "Laşmancılık" (gemi inşaatı hizmeti) sayesinde ekonomik bakımdan nerede ise tamamıyla imha edilmişlerdir. Mamafih az sonra yerli Türklerin zengin tabakası olarak yeni bir zümre, "tüccar sınıfı", türeyecek ve bu sınıf "Kazan Türkleri kültür"ünün taşıyıcısı ve geliştiricisi olarak belirecektir.

Kazan şehrinde ticaretin gelişmesi yerli Türk-Müslüman halk üzerinde tesir yapmaktan geri kalmamıştır. Kazan şehri Rusların eline geçtikten az sonra, eski ticaret faaliyeti canlanmıştır. 1565 yılında Kazan çarşısında, dükkân, satış yerleri, kulübe, demircilik dükkânı v.s. olmak üzere 644 adet satış yeri vardı. Sayıları 425 olarak gösterilen satıcıların ve zanaat erbabının hemen hemen hepsi de Rustular; ancak beş kişi "busurman" (Müslüman) olarak gösterilmiştir; galiba bunlar yerli Türk (Tatar) olmayıp, Türkistan taraflarından gelen kimselerdi. Kazan ve Astarhan'ın sukutundan sonra buralara Hive, Buhara ve diğer Türkistan şehirlerinden tüccarların geldikleri biliniyor. Türkistan'lı tüccarların geliş - gidişte yerli Müslüman halk ile temas ettikleri ihtimal dahilindedir. Aynı zamanda yerli Türklerin de, belki gizlice, ticaret yaptıkları mümkündür; meselâ, o sıralarda Rus hükümetince yasak edilen zahire ticareti, galiba, yerli Türkler tarafından yapılmıştır. Kazan'lı tüccarlardan bazılarının İdil (Volga) boyunca inerek, 1569 da Astarhan'a sefer yapan Osmanlı ordusuna katıldıkları ve zahire ticareti yaptıkları biliniyor. 1589 tarihinde Türkistan'lı tüccarların Kazan'da "balmumu, deri ve esir" satın aldıklarını görüyoruz. 1620 de Rahim - Kuli adında Hive'li bir tüccar Kazan'da mühim alış - veriş yapmıştı. Görülüyor ki, Hanlık devrindeki Kazan -Türkistan ticaret münasebetleri yeniden canlanmağa başlamıştı.

XVII. yüzyılda Kazan şehri dibinde kurulan Kazan Türk mahallesinde ("Yeni biste") "ticaret yapan hizmetli Tatar tayfası (Torgovoslujihye Tatarı) mevcuttu. Kazan'daki Rus askerleri - streletz'leri (tıpkı bir zamanlar Yeniçeriler gibi) ticaretle meşgul olabildikleri gibi, Rus askerî hizmetindeki Tatarların da ticaret yaptıkları ve bu sayede bir kısmının zengin olduğu dahi biliniyor. Üstelik Kazan Türkleri'nin bu zümresi, alelade halktan farklı olarak bir yerden başka yere serbestçe gidip gelmek hakkını da haiz olmalıdır. Kazan ilinde her türlü ticaret emtiasının çokluğu, bilhassa kıymetli kürkler ve bal (mumunun) bolluğu - buraya tüccarları celbettiği gibi yerli Türk (Tatar) tüccarlarına da alış - veriş yapmak imkânlarını sağlıyordu. Türk (Tatar) tüccarlarının erkenden Sibir ve Türkistan taraflarına giderek, Ruslarla Türkistanlılar arasında vasıta olmak suretiyle yeni bir faaliyet sahası buldukları görülmüyor. XVII. yüzyıl ortalarında bazı Türk (Tatar) tüccarlarının Buhara'dan ve Kalmuklardan mal alarak, Tobol (Sibir) üzerinden Kazan'a gittiklerini görüyoruz. Bu faaliyet az sonra İdil boyu Türklerinin (Tatarların) ekonomik gelişmelerinde tepkisini göstermeğe başlayacaktır.

XVIII. yüzyıl başlarında Petro I. nun reformları ve ekonomik sahadaki faaliyeti neticesinde ticaretin gelişmesi, yerli Türkler üzerinde de tesir yapmış olmalıdır. Nitekim 1733 te Kazan şehrinde Türk (Tatar) tüccarlarının ayrı dükkânları vardı ve buralarda bilhassa İran'dan gelen ipekli kumaşlar satılmakta idi. 1745 te Orenburg yanında tesis edilen "Kargalı" kasabasının yalnız Kazan Türklerinden teşekkül ettiğini ve münhasıran Kazak, Kızgız ve Türkistanlılarla ticaret yapmak maksadım güttü-

ğünü yukarda söylemiştik. Türk (Tatar) tüccarlarının mühim bir kısmı eski mirzalar ailesinden neş'et eden ve çok müteşebbis tabiatlı kimselerdi. Bunlar XVIII. yüzyılda yerli Türk halkının hayatında mühim bir sosyal faktör teşkil etmekte idiler. Ekonomik cihetten artık tamamiyle müstakil bir duruma yükselen bu zümre Kazan'da ve diğer şehirlerde önemli rol oynamaya başlıyor. Katarina II. zamanında, 1782 de "Tatar şehir ratuşası" adıyla Kazan'da bir teşkilât kurulması, Kazan Türk (Tatar) tüccar zümresine verilen ehemmiyeti gösterir. 1800 yılında Kazan'da 11 adet sabun imalâthanesi, 3 adet sahtiyan ve 10 adet deri imalâthanesinin sahiplerinin Tatar-Müslüman olması, Kazan Türklerinin ticaret ve ekonomik faaliyetleri hakkında bir fikir verebilir. Kazan Türklerinin bu ekonomik gelişmeleri aynı zamanda onların sosyal bünyeleri ve kültür hareketleri üzerinde de tesirini göstermekte gecikmeyecektir.

Kazan Türkleri halkının esas kitlesini teşkil eden "köylüler"in Hanlık devrine nisbetle daha ağır ekonomik şartlar içinde yaşamak mecburiyetinde kaldıkları anlaşılıyor. Buna bir de Rus misyonerlerinin yaptıkları dinî baskılar eklenince - köylü'nün durumu gittikçe ağırlaşmakta idi. Mümbit topraklarından çıkarılan yerli Türk köylüsü, daha kötü arazide ekin ekmek zorunda kaldığı için, fakru zaruretten bir türlü kurtulamıyordu. Bundan ötürü (Türk) Tatar halkının bir kısmı, bilhassa İdil nehrinin sağ sahili tarafından, Başkurt sahasına göç ederek, daha rahat bir hayata kavuşmak imkânlarını aramıştı. Bunlardan "Mişer" adını taşıyan zümre, Züye ve Sura nehirleri arasında, Fin (Meşçeryak)'lerle karışmış olmaları hasebiyle "Mişer" adıyla tanınmışlardır. İkinci zümre ise, Başkurtlar arasında "yasaklı" sıfatıyla (yani vergiye tabi zümre olarak) "defter"lere kayıt olunduklarından "Tipter" diye ad almışlardı. Halbuki, esas itibariyle "Mişer" ve "Tipter" lerin Kazan Türklerinden farkları yoktur, aynı etnik zümreye mensupturlar.

Mamafih Kazan Hanlığının eski halkı, bilhassa Bulgar ve Biler şehirlerine yakın olan zümre, XVIII. yüzyılda dahi kendini "Bulgar" diye tesmiye etmekte ve kendilerini hâlâ eski Bulgarların ahfadı olarak telâkki etmekte idi. Eski Bulgar harabeleri, Han mezarları, türbeleri, evliya mezarları (Hocalar Tavı) gibi ziyaretgâhlar - yerli ahalinin "Bulgarlığını" muhafazaya yardım etmekte idi. 1700 de hacca giderek Mekke'de bir kaç yıl kalan, sonra İstanbul'da tahsiline devam eden Ahmet Derviş adlı bir zatın kendisine "Moskof keferesi içinde Bulgar eyaletinden" demesi bunu gösterdiği gibi, 1710 da Karl XII. tarafından tanzim ettirilen türkçe bir haritada Kazan Türklerinin "Bulgar Tatarları" ve "Kazan Tatarları" diye bölünmesi de bunu teyid eder. Bu "Bulgar" adı XX. yüzyıl başlarına kadar muhafaza edilmiştir.

Kazan Türkleri nazarında İdil - Ural ülkesindeki bütün "gayri - Rus" ahali adetâ bir birlik teşkil ve icabında birlikte Ruslara karşı mücadele ediyorlardı. 1635 yıllarındaki bir hesaba göre (mübalâğalı olmakla

beraber) Kazan Türkleri ve diğer zümreler 300 bin asker çıkarabileceklerdi. En kalabalık zümreyi Çırşı (Orman) Çirmişleri teşkil ediyorlardı; bunlar 40 bin hane olarak gösterilmişlerdir. Tav-Çuvaşları (Dağlık tarafı Çuvaşları) -20 bin hane, Ar'lar - 15 bin hane, Başkurtlar - 10 bin hane ve Tura (Sibir) Tatarları da "yedi şehirli" bir kavim olarak kaydolunmuştur. Gayri Rus kavimler arasındaki tesanüdün uzun zaman devam ettiği muhtelif vak'alarla sabittir; bilhassa XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki ayaklanmalarda bu cihet müşahede edilmişti. Ancak Kazan Türklerinden başkalarının külliyen "Ortodoksları" sonunda İdil - Ural sahasındaki gayri Rus kavimlerin birlik hisleri zaafa uğramış, fakat büsbütün yok edilmiş değildi.

Kazan Türklerinin kültür durumu

Kazan'ın Ruslar tarafından zaptı ve tahribinden sonra Kazan Türklerinin "Kültür hareketleri" köylere münhasır kaldı. Bu defa köy imamaları, hocalar, tarikat mensupları - "İşan"lar, (Şeyh'ler) İslâm medeniyetinin mümessili ve önderleri olarak, cılız da olsa, faaliyetlerine devam ettiler. İslâmi geleneklere uygun olarak köylerdeki mescitler yanında mektep ve hattâ medreseler bulunuyordu. Bazı hocaların din ilimlerinde hayli kuvvetli oldukları anlaşılıyor. XVII. yüzyılda bazı büyük köylerde, meselâ Taşkiçü, Zey üzerindeki Taysugan'da din âlimlerinin yetiştiği bilinmektedir. Rus hükümetince Müslümanlığa karşı yapılan şiddetli baskının reaksiyonu olarak, İslâm dini büsbütün kuvvet kazandı; yerli halkın kendisini "Tatar" değil, sadece "•Müslüman" diye adlandırılması bunn gösterir.

Hanlılık devrinde Kazan ilindeki kültür hareketlerine Türkistan'ın tesirinin büyük olduğu biliniyor; bilhassa Çağatay edebî dilinin Kazan ilinde de tesir yaptığı Kazan "edebî dili"nde (türki) Çağatayca unsurların çoğaldığını müşahede ediyoruz. Bu tesirler Kazan'ın sükutundan sonra da devam etmiştir. Elde yazma halinde dolaşan tek - tük eserlerde "Çağatayizm" unsurları çokça mevcuttur.

Kazan Hanlığı devrinde fazla eser yazılmadığını yukarda kaydetmiştik; son yıllarda meydana çıkarılan şair Muhammedyar'ın manzum iki eserinden başka, telifeserin mevcudiyeti bilinmiyor. Mamafih XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kazan Türkleri arsında çok yayılmış olan bir iki eserin Kazan Hanlığı devrinde yazılmış olması mümkündür. Bunlardan en çok okunanı *Bedeвам* adlı küçük bir eserd. Bu eser çok açık bir dilde, manzum olarak telif edilmiş ve İslâm dininin tamimi ve müdafaası maksadını taşımakta idi. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kazan Türkleri arasında şu üç "tarihî" eserin çok yayılmış ve okunmuş olduğunu görüyoruz: *Destan-ı Cengiz Han ve Aksak Timur*, *Camiüttevarih* ve *Tevarih-i Bulgariye*; bunlardan ilkinin en geç 1635 lerde tanzim edildiği biliniyor. *Camiüttevarih* ise en geç 1641lerde tanzim edilmiştir. Her iki eserin de Kasım Hanları sarayında (Hankerman'da,) yazıldığı biliniyor. *Tevarih-i Bulgariye* adlı eser ise, Bulgar harabelerine

yakın olan "Taşbilgi" köyünden Hüsameddin bin Şerefeddin (Muslimi) tarafından 1551 - 1582 yıllarında telif edilmiş olmalıdır. Bu üç eser okuyucu sınıfının başında gelen "molla" (hoca)lar arasında yayılmış ve okunmuşdur. Bunlardan başka halk arasında Hanlık devrinden kalan türlü destanlar (Çora Batır, Süyümbike hakkında türküler) ve hattâ Edige destanı gibi, (meşhur Edige, Timur'un muasırı) hakkında destanlar dahi ağızdan ağıza ve nesilden nesile intikal etmekte idi. Çağatayca tesiri ile aynı zamanda bir miktar Osmanlı - Türk tesirinin de "Kazan edebi dil"inde görülmeye başlanması - Kazan ili ile Türkiye arasında, az da olsa, başlanan münasebetlerin bir izi gibi telâkki edilmelidir. 1700 lerde Kazan (Bulgar) ilinden Türkiye'ye tahsile gidenlerin olması da buna delâlet eder.

Kazan Türkleri arasında çok yayılmış olan meşhur *Muhammediye* kitabının da bu sıralarda Türkiye'den getirilmiş olması mümkündür.

"Hizmet ehli" sıfatıyla bazı Kazan Türklerinin Ruslarla yakın temasları neticesinde, birçoğunun rusçaya tamamiyle vakıf oldukları muhakkaktı. Bu zümre arasından bazı yerli Türklerin Rus devlet müesseselerinde vazife aldıkları, bilhassa Rusya'nın doğu memleketlerle münasebetlerinde "telmaçlık" (tercümanlık) vazifesini gördükleri biliniyor. Bunlardan **ilki** olarak Petro I. zamanında, Çarın İran'la münasebetlerinde (savaş esnasında) tercümanlık yapmış olan mirza Tevkilev'in adı geçmektedir. Ruslar tarafından Şark memleketlerine gönderilen elçi heyetlerine erkenden yerli Türk "telmaçları"nm katıldığı biliniyor.

Yine Petro I. zamanında Kazan'da tesis edilen "Amirallik" müessesinde, daha doğrusu, "Tersane"de "Tatar" "telmaçlar" kullanılmakta idi. Bu vazife irsi bir meslek olarak muayyen ailelere münhasır kalmıştır. Bunlardan en çok bilinen Halfinler (Halfeoğulları) ailesi olmuştur. 1758 de Kazan'da "Birinci Rus Gimnazyum"u açılmış ve burada 1769 dan itibaren "Türk-Tatar" dili okutulmağa başlanmıştı. Bu vazifeye Tersanede "telmaç" olan Sait Halfin (Halfeoğlu) tayin edildi. Kazan Gimnazyum'undaki "Türk-Tatar dil muallimliği" vazifesi bu ailede irsi olarak üç nesil devam ettirilmiştir. Bu işe, 1785 te Said'in oğlu İshak tayin edilmiş, 1800 de de İbrahim Halfin bu dersleri okutmağa başlamıştır. Said Halfin tarafından tertip edilen "Kazan Tatarcası Alfabeti" adlı kitab 1778 de Moskova Üniversitesi matbaasında basıldığına göre- matbaada basılan Kazan Türkçesiyle ilk kitap bu olsa gerektir. Bilhassa İbrahim Halfin'in ilmî faaliyeti kayda değer. Batı anlamında ilmî çalışmalar yapmış olan ilk Kazan Türkü İbrahim Halfin olsa gerektir. Mamafih onun bu çalışmaları o devirdeki şartların icabı olarak Kazan Müslüman muhitinde her hangi bir yankı yapamamıştır.

İleride görüleceği üzere Kazan'da 1804 te açılan Üniversite, doğrudan doğruya değil, dolayısıyla Kazan Türklerinin kültür gelişmesinde mühim rol oynamıştır. Kazan Ünivrsitesinde hoca olan bazı müsteşrikler (Frahen, Fuchs) ile yakın temas tesis eden ve hattâ onlara yardımcı olarak vazife alan bir kaç Kazan'lı âlim-Batı usulleriyle çalışmak imkânını elde etmişlerdi.

Önce Gimnazyum sonra Üniversiteye bağlı olan Arap harfleriyle kitap basan matbaanın Kazan'da bulunması - Kazan Türklerine önce dinî sonra diğer konularda da kitap basmak ve Kazan Türklerine kitap okutmak imkânı vermiş oldu. Bu imkân - Kazan Türklerinin kültür faaliyetlerinin süratle gelişmesi ve Kaza'nın yerli Türk kültür merkezi haline yükselmesinde mühim âmil teşkil etmiştir.

Kazan ilinde "Misyoner"lerin faaliyeti

"Kazan Hanlığı" Moskova Rusları nazarında "busurman" (Müslüman) ların "vahşi bir yuvası" gibi telâkki edilmekte idi. Boyuna yapılagelen bu hıristiyanlık telkiniyle - Kazan Hanlığı ahalişi Rusların nazarında "imha edilmesi lâzım gelen bir düşman" zümresi idi. Nitekim Hanlık, Rusların eline düştükten sonra - hıristiyanlık gayreti kendini göstermekte gecikmedi. Çar İvan IV. mutaassıp bir hıristiyan-Ortodoks olması hasebiyle, yeni zaptolunan "busurman ülkesi"nde "hıristiyanlık nurunu" saçmak için gereken tedbirleri alacaktı. Hakikaten Kazan'm sukutundan üç yıl sonra Kazan'da bir Piskoposluk ihdas edildi ve başına da mutaassıp bir rahib olan Guriy getirildi. Kazan Piskoposluğuna bütün Orta İdil ve Vyatka ülkesi ithal edildi. Başpiskopos Guriy'ye evvelâ Müslümanlar olmak üzere yerli ahaliyi Ortodoksluğa çevirmesi yolunda talimat gönderildiği gibi, bu gayretlerinin mükâfatı olarak geniş çiftlikler, İdil ve Kama nehirlerinde balık avlanma imtiyazları verildi. Kazan Türklerini Ortodoksluğa kazanmak için Başpiskopus sık sık ziyafetler verecek ve ilgililere maddî menfaatler temin edecekti. Papas'ın "zor" yerine "öğüt ve inandırma"ya (yani kandırmaya) ehemmiyet vermesi de talimatnamede zikredilmişti.

Papas Guriy, Kazan ilinde Ortodoksluğu yaymakla ad kazanan ilk misyonerdir. Bazan tatlı sözler ve vâdler, bazan zor ve şiddet kullanmak ve bilhassa daha iyi ekonomik imkânlar sağlamak suretiyle, Guriy'nin telkiniyle 6000 kadar Tatarın Ortodoksluğu kabul ettiği biliniyor. Bunlara, rusçada "vaftiz edilmiş" manasına gelen "kreşçeny" sözünden "Tatarca" "kireşin" adı verilmiş ve bu Ortodoks Tatarlara "Kireşin" denmiştir. Mamafih misyonerlerin bütün gayretlerine rağmen "Kireşin"lerin sayısı artmadı. Kazan'da Piskopos olan Germogen (sonraki Moskova Patriği) 1593 yıllarında, misyonerlerin Kazan ilindeki başarısızlıklarından şikâyet etmiştir. Kazan şehrinin dibinde Tatar mahallesinde "(Yeni biste)"bir meşid yapılması, bu mutaassıp papazın fena halde ağırına gitmişti. Üstelik hıristiyanlığa geçenlerden birçoğu (her halde umduklarını bulamadıklarından veya korkulacak şey kalmadığından) Müslümanlığa dönüyorlardı. Bu hal Moskova hükümetini fena halde kızdırmış ve dönmeleri muhafaza için şiddetli tedbirler alınması kararlaştırılmıştı.

Evvelâ "Kireşinler"nin listesi tanzim edildi; bunlara papaslar - misyonerler yollanarak nasihat edildi, telkinler yapıldı ve nihayet tehdit edildiler.

"Kireşinler" in Ruslarla düşüp kalkmaları, Ruslardan kız alıp - vermeleri çareleri düşünüldü. Kazan'daki Tatar mescidi yıktırıldı, hattâ Kazan'daki Tatar mahallesinden Müslümanlar tamamıyla koğuldular. Bununla Kazan ilinde İslâmiyete karşı şiddetli mücadele yeniden hızlanmış oldu.

Dinî baskıya bir de ekonomik baskı eklendi. Kazan Türkleri köylüsünün en iyi toprakları alınıp, Rus muhacirlerine dağıtılmakta idi. Ortodoksluğa geçenerlere dokunulmayacağı da ilân edilmişti. 1681 de çıkarılan bir fermana göre Tatar mirzaları Ortodoksluğa geçmezlerse, gayri menkul mülklerini kaybedeceklerdi. Bunlardan bir kısmı çiftlik - malikânelerini muhafazayı tercih ettiler. Mamafih bütün bu baskılara rağmen XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kazan Türklerinden Ortodoksluğa geçenerin sayısı fazla olmadı.

Rus misyonerleri ve hükümeti "Ortodokslaştırma" faaliyetinin Müslümanlar üzerinde fazla tesiri olmadığını görünce, bütün gayretlerini animist olan Çuvaş, Çirmiş, Ar ve Mordvalar üzerinde teksif etti. Halbuki Çirmiş, Ar ve Çuvaşlardan bir kısmı "Tatarlaşmak" (yani Müslüman olmak) üzere idi. Rus hükümeti bilhassa bu cereyana karşı şiddetli tedbirler aldı. Rus misyonerlerinin faaliyeti Rus hükümetinin desteğiyle, 1730 lardan sonra bilhassa şiddetlenmişti. 1731 de, Kazan ve Nijniy- Novgorod şehirlerinde, Ortodokluğu yaymak maksadiyle birer Komisyon teşkil edildi; bu Komisyona, 1734 te "Dönmeler bürosu" adı verildi. Bu Komisyonun çalışmasını tanzim etmek maksadiyle 1740 da İmparatoriçe Anna tarafından bir ferman çıkarıldı. Bu esaslar tatbik edilerek Mordva, Çuvaş, Çirmiş ve Ar'lar kamilen Ortodoksluğa çevirildiler. Bununla Orta-İdil sahasında "Ortodoks" unsur çoğunluk elde etmiş oldu. Bu sıralarda yapılan baskılara, cazip vâdlere rağmen Müslüman- Tatarlardan Ortodoksluğa geçenerin sayısı ancak 3670 kişi olarak gösterilmektedir.

Müslümanları Ortodoksluğa çekmek için Rus hükümeti tarafından tatbik edilen tedbirler arasında bir takım cazip "muafiyetler" de vardı. Meselâ Petro I. tarafından 1720 de neşrolunan bir fermanla "Ortodoksluğa geçener Tatarların üç yıl müddetle bütün vergilerden ve mükellefiyetlerden azad edilecekleri" bildirilmişti. Yine Petro I. tarafından 1722 de Kazan valisine gönderdiği bir mektubunda "Ortodoksluğa geçener Tatarların askerlik hizmetinden muaf tutulacakları" bildirilmişti. Nihayet Tatarları "çevirmek" için ikna yoluna gitmek ve bu maksatla Kazan'da, metropolit Tikhon tarafından, bir "Misyoner Mektebi" açılması kararlaştırıldı. Burada Tatar, Çuvaş, Mordva, Çirmiş ve Ar misyonerleri yetiştirilecek, ve bunlar vasıtasıyla dini telkinler yapılacaktı.

Bütün bu tedbirler, baskılar ve cazip teklifler Müslüman - Tatarlar üzerinde hemen hemen tesirsiz kaldı; Ortodoksluğa geçenerin sayısı hiç denecek kadar azdı. Bu durum karşısında Rus hükümeti şiddete başvurmağa karar verdi. 19 Kasım 1742 tarihinde çıkarılan bir fermanla, "Kazan ilindeki Müslüman köylerinde tek bir hristiyan (yani Kireşin) bulunsa dahi

buradaki mescitlerin yıkılması gerekiyordu". Buna tevfikan 1742-1744 yıllarında, iki sene zarfında, yalnız Kazan vilâyetinde 418 mescit yıkıldı; ayakta kalan mescidler 118 olarak gösterilmektedir. Ortodoksluğu kabul eden Tatarların, üç yıl içindeki mükellefiyetleri, vergileri ve kura nefer efradı Müslüman ahali üzerine yükletilmekte idi.

Müslümanlara karşı bilhassa zorbalıklar yapmakla Kazan Piskoposu Luka Konaşeviç adlı gözü dönmüş mutaassıp bir papas kötü ad kazanmıştır. 1738 de Kazan'a piskopos tayin edilen bu papas İslâm ahaliyi rencide etmek için türlü gösteriler yapardı. Müslüman köylerin ortasında kilise veya "çasovnya" (sanemler ve haç konan kulübe) yaptırır, Müslüman çocuklarını zorla yakalatarak misyoner mektebine gönderir, Müslüman köyleri içinden salıp yürüyüşleri yapmak suretiyle, İslâm ahaliyi çirkin bir şekilde rencide ederdi. Bu kötü hareketleri yüzünden Piskopos Konaşeviç'in adı Kazan Türkleri tarafından uzun zaman lanetle anılagelmiştir.

Kazan ilinde İslâm dinine karşı yapılan bu şiddet ve zulüm politikası, 1755 yılına kadar devam etti. Ancak Başkurtların kıyamı karşısında hasıl olan nazik durumdan ötürü Kazan ilindeki Müslüman takibatına bir dereceye kadar son verildi. Kazan Piskoposu Konaşeviç, 1755 de Beloozero'ya nakledildi ve "mescitlerin yıkılması" faaliyetine son verildi. Bunun üzerine Müslüman köylerde derhal eski mescidlerin yerine yenileri yaptırılmaya başlandı. Rus hükümeti, bir takım yeni gelişmeler icabı Müslümanlara karşı daha yumuşak davranmak mecburiyetini hissetmişti. Zaten Rusların Kazak ve Kırgız sahasına ve Türkistan'a doğru yayılmak, başta hiç olmazsa, bu memleketlerle ticaret münasebeti tesisi suretiyle müsait bir zemin hazırlamak siyaseti - Kazan Türklerinden bu yolda istifade etmek mümkün olacağı hasebiyle, onlara karşı siyasetin değiştirilmesinde âmil olmuştur. Mamafih bundan sonra da Kazan ilinde Rus misyonerlerinin faaliyetleri durmayacak, ancak usuller değiştirilecektir.

Petro I. zamanı Rus devletinin dış siyasetinde "altını çok olan Türkistanı" ele geçirmek, ve Hindistan'la ticaret münasebetleri kurmak gibi, bu devir için çok iddialı bir plân da vardı. Fakat bu plân ve bu yoldaki teşebbüsler o zaman akim kaldı. Mamafih Petro I. devrinde Ruslar bütün Sibir'i ele geçirmek suretiyle Kazak ve Kırgız sahasının kuzeyine kadar inmişler ve Türkistan'a epeyce sokulmuşlardı. Buraların Rus nüfuzu ve hâkimiyeti altına girmesi sadece bir zaman meselesi idi.

Kazaklar bu sıralarda üç ulusa (Orda) bölünmüşlerdi: Kiçi (Küçük) Cüz (yüz), Orta Cüz ve Ulu Cüz. Her bir zümrenin kendi hanları ve "biy" (bey) leri vardı; çoğu zaman bu "Cüz" (Orda)ler birbirleriyle mücadele halinde idiler. Üstelik Kalmuklar da Kazaklar'a saldırmakta idiler. Bilhassa Kalmuk baskınlarından mutazarrır olan "Küçük Cüz" hanı Ebülhayr (Bulgayir) 1734 te Rus himayesini kabul etmek zorunda kaldı. Mamafih Kazak uruğlarının birçoğu Rus tabiiyetini kabul

etmeyi dilemediler ve Rusların Kazak sahrasında ilerlemelerine mani olmak istediler. Fakat, Rus hükümeti, "Bulğayır Han'ı himaye" bahanesiyle Kazak sahrasında müstahkem noktalar inşa ettirdi ve buralara Rus askelerleri gönderdi.

Kazaklarla alış - veriş yapmanın Ruslar için çok kârlı olacağı da anlaşılmıştı. Zira Kazak ve Kırgızlardan pek ucuz bir fiyatla çok miktarda at, sığır, öküz, koyun, yün, deri almak ve karşılığında da pahalı olarak Rus mamulâtı eşya göndermek mümkün oluyordu. Bu alış-verişte Kazaklarla en kolay anlaşabilen unsur ise Kazan Türkleri idi. Orenburg şehrine yakın Kargalı kasabasındaki (Türk) Tatar tüccarları bu alış - veriş işinde mühim rol oynamağa başladılar. Az sonra Rus hükümetince alınan yeni tedbirler sayesinde Kazak ve Kırgızlar arasına "sulh yolu ile sızmak" siyaseti tatbikine girişildi. Bu işte ise "Tatar mollaları ve Tatar tüccarlarından faydalanmak" isteniliyordu.

1767 de Katarina II. tarafından çağrılan "Yeni Kanunlar layihası tertip Komisyonu" na Kazan, Penza ve Batı Sibir Tatarlarından 24 mümessil (deputat) katılmıştı. Bunlar arasında mirza Yenikeev, Kazan'da Tersanede telmaç Said Halfin ve Penza mümessilleri en faal kimselerdi. Mirza Yenikeev tarafından "Komisyon"a Kazan ili Müslümanlarının durumu hakkında bir layiha dahi verilmişti; bu lâyhada Müslümanların Rus hükümeti ve Rus köylüleri tarafından maruz kaldıkları kanunsuz hareketler anlatılmış ve Müslüman ahalisinin bunlardan korunması gerektiği belirtilmişti. Penza Müslüman mümessili de Tatarlar için tam bir din hürriyeti verilmesini teklif etmiş ve Müslüman ahali üzerindeki hükümet baskısı ve misyonerler faaliyetinden şikâyet etmişti. Katarina II. "Komisyonu"ndan hiç bir netice çıkmamakla beraber, Rusya tarihinde ilk defa olmak üzere "Devlet işlerini müzakere için" Ruslarla birlikte 24 Müslüman mebusu (deputat) nun da çağırılmış olması başlı başına mühim bir olay teşkil etmiştir. Rus hükümet mahfillerinde bu münasebetle Müslümanların ağır durumları ve maruz kaldıkları haksızlıklar hakkında doğrudan doğruya bilgi edinilmiş oldu. Zaten o sıralarda Kazan Türklerine bazı kanunî hakların tanınması mecburiyeti de hasil olmuştu.

Pugaçev isyanı zamanında (1773 - 74) Kazan Türkleri ve Başkırtların oynadıkları rol meydana olduğundan, hiç olmazsa hükümete sadık kalan bazı zümreleri (mirzaları) memnun etmek icab ediyordu. Aynı zamanda tüccar olarak kendilerini göstermeğe başlayan Kazan Türklerinde, Kazak ve Kırgızlarla ticaret münasebetlerinde faydalanmak ihtiyacı da, onlara dinî cihetten bazı müsamahalar yapılmasını icab ettiriyordu. Petersburg'da Rus hükümet mahfillerinde, "Kazak ve Kırgızlar arasında islâmiyetin tahkimi sayesinde Rus idaresini takviye etmek" görüşü kuvvet bulmuştu. Rus hükümetine sadık "Tatar mollaları" vasıtasıyla Kazak ve Kırgızlara tesir yapmak imkânları düşünülmekte idi. Bunun neticesinde 1785 tarihlerinde Kazak-sınırlarına yakın şehirlerde Rus hazinesi hesabına mescitler inşasına

başlandı. Bu cümleden olmak üzere Orenburg ve Troitsk şehirlerinde de büyük camiler yaptırıldı. Kazak göçebeleri bu camilere gelerek Tatar hoca - mollalardan vaız dinleyecekler, "medenileşecekler", dolayısıyla Rus idaresine ısınacaklardı.

İşte bu siyasî ve ekonomik mülâhazalarla Katarina II. tarafından, Rusya Müslümanları için bir "Ruhanî Meclis" teşkiline karar verildi. Bu bapta Katarina II. tarafından 22 Eylül 1788 tarihinde bir ferman çıkarıldı; "Müftü" tayini hakkındaki karar da Senatoca tasvibedildi. "Ruhanî Meclis'in esas vazifeleri "Müslüman ruhanîlerinin ehliyetini tasdik ve mahalle imamlıklarını tayin etmek"ti. Çariçenin bu fermanına binaen Orenburg valisi Baron Igelstrom tarafından, 1789 da, Ufa şehrinde "Orenburg Müslüman Ruhanî Meclisi" tesis edildi. Bu "Meclis"in Ufa şehrinde bulunduğu halde "Orenburg" adı almasının sebebi - vilâyetin adı "Orenburg" olmasından ileri gelmiştir. Rusya Müslümanları, yani başta İdil - Ural ve Batı Sibir sahasında yaşayan Tatar ve Başkurların, ve kısmen Kazak'ların hayatında mühim rol oynamış olan "Ruhanî Meclis" işte bu suretle meydana getirilmiştir.

Bu "Ruhanî Meclis'in başına geçirilecek adam, yani "Müftü" Müslümanların seçimiyle değil, Rus hükümetinin tayiniyle olacaktır. Nitekim Kargalı kasabası ahondu (imamı) Muhammed Can Hüseyin(ov), ötedenberi Rus makamlarının tam bir itimadını kazanmış kimseydi. İşte bu zat Rusya Müslümanlarının ilk Müftüsü olarak tayin edildi. Kendisine ilk önce 150 ruble maaş tahsis edilmişken, bu maaş az bir zaman sonra 500 rubleye çıkarıldı; bu meblâğ o devir için çok büyük bir para idi.

Müftü'nün riyaseti altında ruhanî bir heyet bulunacak, bu heyet iki (sonraları üç) "Kadı"dan teşekkül edecekti. Bu "Kadı"lar ekseriyetle Kazan uleması içinden intihab edilecekti. Heyetin esas vazifesi "imam (mahalle imamı, medrese müderrisi) olacak kimselerin dinî bilgilerini yoklamak." Bu suretle Kazan Türkleri köylerine, kasaba ve şehirdeki mahallelere "imam" (molla) tayini bir zapt-ü rapt altına alınmıştı. "Ruhanî Meclis" te imamlara ve mahallere ait kayıtlar toplanması neticesinde, Kazan ili Müslüman ahalinin din ve kültür faaliyetleri hakkında mühim bir arşiv malzemesi de meydana gelmeğe başladı.

"Orenburg Ruhani Meslisi"tamamiyle Rus hükümetinin kontrolü altında bulunmak, ve Müftülerin "Rus ajanları" vazifesini görmeleriyle beraber, bu teşkilât yine de birçok bakımdan faydalı olmuştur. Ara sıra "Kadı"lar arasında hakikaten âlim ve fazıl kimselerin bulunması, "Ruhanî Meclisi'n bir dereceye kadar dinî otoritesini muhafazada yardımcı oluyordu. Rus hükümetinin umduğu veçhile, "Ruhanî Meclis" Kazak'lar üzerinde Rus propagandasını yapmış ve bu hususta ilk Müftü Muhammed Can Hüseyin Efendi büyük bir gayret sarfetmiştir.

"Orenburg Muhammedi Ruhanî Meclisi" başta Orenburg valisine tabi bir müessese iken, sonraları Rus Dahiliye Nezâretindeki "Yabancı

Mezhepler Bürosu"na bağlanmıştır. Müftülerin tayininde "Mukaddes Sinod" (Ortodoks Kilisesini idare eden en yüksek makam) ve Dahiliye Nazırlarının görüşleri ağır basar, ve daima "emin", yani Ruslar'a tamamiyle sadık kimselerin tayinine dikkat edilir, namzedin ilmî seviyesi asla dikkat nazarına alınmazdı. Bundan ötürü Çarlık devri Müftüleri cahil kimselerdi, ve dolayısıyla Kazan ili Müslümanlarının dinî ve ilmî hayatlarında hiç bir tesirleri olmamıştır. Bu "Ruhani Meclis"in müsbet tarafı da, bununla İdil-Ural İslâm cemaatinin hiç olmazsa bir "Merkeze" bir "Teşkilât"a bağlanmış olmasıdır.

"Orenburg Muhammedi Ruhani Meslisi"nin teşkili lie Müslüman ruhânîlerine Rus hükümetince bir dereceye kadar önem verilmeğe başlanmakla beraber, "imam"lar (mollalar ve müezzinler) in hukukî statülerinde hiç bir değişiklik hasıl olmadı. Onlar, Rus kanunlarına göre yine de alelade bir "köylü" (krestyanin) muamelesine tabi olmakta devam ettiler. Bu bakımdan "pop" (Rus papasları)lar ile "mollalar" arasındaki büyük fark muhafaza edildi; "pop"lar ne kadar imtiyazlı bir zümre idiyeler, "molla"lar da o nisbette Rus hükümetince aşağı görülen bir zümre olmaktan kurtulamadılar. Bununla beraber, hiç olmazsa Müslümanların başında, Rus hükümetince tanınan ve maaş alan bir "Müftü"nü'nün mevcudiyeti evvelki devire nisbetle yine de iyiliğe doğru bir gelişme sayılabilir.

BİBLİYOGRAFYA

İstoriya Tatarii v materialach i dokumentach (Malzeme ve vesikalariyle Tataristan Tarihi). Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü ve Marksizm - Leninizm İlmî Tetkikler Tatar Enstitüsü. Moskova 1937.

Bölüm IV. *Tataristan'ın Moskova Devleti Kolonisi haline getirilmesi.* s. 137 ve devamı...

Bölüm VII. *Çarlığın Ruslaştırma siyaseti, XVIII. - XIX. yüzyıllarda.* s. 373 ve devamı.

Materialı po istorii Tatarii (Tataristan Tarihi materyalleri) İlimler Akademisi Kazan Şubesi. Kazan 1948. A. N. G r i g o r'y e v. *Rus olmayan kavimlerin hristiyanlaştırılması siyaseti*, SS 226 - 285.

Nikonovskaya Letopis (Nikonov Vekayinamesi) PSRL VII.

Şahabeddin M e r c a n i, *Müstafad ül-ahbar fi Ahval-i Bulgar ve Kazan.* İkinci Cild. Kazan 1900.

Aziz Gubaydullin. *Tatar Tarihi.* Kazan 1924.

Aziz Gubaydullin, *Tatarlarda sınıflar,* Kazan (İkinci baskı) 1925.

A. Aziz, Ali Rahim, *Tatar edebiyatı Tarihi,* Kazan 1925.

M. C k u d y a k o v *Oşerki po istorii Kazanskogo Khanstva* (Kazan Hanlığı Tarihi). Kazan 1923.

- G. Peretyakoviç, *Povolj'ye v XVII i naç. XVIII. vekach* (XVII. ve XVIII. y. yıl başlarında İdil boyu) Odeşsa 1882.
- A. N. Firsov, *Proşloye Tatarii* (Tataristan'ın geçmişi), Kazan 1926.
- A. P. Çuloşnikov, *Vosstaniye 1755 g. v Başkirii*. İlimler Akademisi. Moskova 1940.
- Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*. Ankara 1967 (İkinci baskı).
- Akdes Nîmet Kurat, *Türkiye ve İdil boyu*. D. T. C. P. yayınlarından, Ankara 1966.
- Cemalettin Validov. (Velidi), *Oçerk istorii obrazovannosti i literatun Tatar (do Revolutsii 1917 g.)* (Tatarların maarif ve edebî hareketleri tarihî. 1917 İhtilâline kadar), Moskova 1923.
- Ziyaeddin Fahreddin. *Âsâr* (muhtelif cüz'ler). Orenburg (1900 den itibaren 1915'e kadar).